हाच मुलाचा बाप

गद्यपद्यात्मक कौटुंबिक नाटक

(नवी रंगावृत्ति)

लेखक

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर

प्रकाशक

बलवन्त पुस्तक भाण्डार,

गिरगांव नाका, मुंबई नं. ४

आवृत्ति ९ वी

जानेवारी, १९५५

किंमत १॥ रुप

बलवन्त
प्रकाशन
गिरगांव मुंबई

क्रमांक ५

प्रकाशक :—

त्रिंबक विष्णु परचुरे,
बलवन्त पुस्तक भाण्डार,
गिरगांव नाका, मुंबई ४

मुद्रक :—

श्रीपाद जगन्नाथ गानू,
राजगुरु प्रेस,
४०५ नारायण पेठ, पुणें २.

रंगावृत्तीसाठीं —

१९१६ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत कोल्हापूर मुक्कामीं नानचा गोखले यांच्या लोकमान्य नाटक मंडळीनें या नाटकाचा पहिला प्रयोग केला. त्यानंतर कै. वा. केशवराव भोसले यांच्या ललितकलादर्श नाटक मंडळीसाठीं संगीताची जोड देऊन केलेल्या रंगावृत्तीचा प्रयोग ता. ७ सप्टेंबर १९१८ रोजीं नागपूर मुक्कामीं करण्यांत आला., उणीपुरीं तेहेतीस वर्षें हें नाटक मराठी रंगभूमीवर अखंड चालू आहे. विशेषतः शाळा आणि कॉलेजें यांच्या संमेलनांतून या नाटकाचे असंख्य प्रयोग झाले आहेत. कालावधीचा प्रश्न क्षणभर दृष्टीआड केला तर अखंड लोकप्रियतेच्या दृष्टीनें 'सौभद्र' नाटकाशीं आणि समकालीन अशा संगीत-प्रधान 'स्वयंवर' नाटकाशीं तुलना करतां येण्याजोगी जी अवीट लोकप्रियता महाराष्ट्रानें या नाटकाला मिळवून दिली, तीबद्दल महाराष्ट्रीय रसिकांचें कौतुक करावे तेवढें थोडेंच होईल.

१९१८ सालीं कै. वा. हरि नारायण आपटे यांनीं मला मुद्दाम बोलावून घेऊन या नाटकाची दुसरी आवृत्ति बिनचूक छापून काढण्याबद्दल सूचना दिली होती. त्या वेळीं हें नाटक युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत समाविष्ट करून घेण्याची आपली इच्छा असल्याचें त्यांनीं बोलून दाखविलें होतें. त्यांच्या निधनानंतरच का होईना, ती त्यांची इच्छा पूर्ण झाली, आणि हें नाटक नागपूर आणि मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत मॅट्रिक ते बी. ए. पर्यंत वर्षोंवर्षें आणि वेळोवेळीं लावलें गेलें.

कै. वा. पेंढारकर यांच्या मृत्यूनंतर, ललितकलादर्श मंडळी बंद झाल्यापासून, हें नाटक वेगवेगळ्या नाट्यसंस्थांकडून रंगभूमीवर करून दाखवण्यांत येत होतें. त्या प्रयोगांत वेळेच्या अभावीं वाटेल तेवढा भाग वाटेल तसा कापला जात होता. नव्या सरकारी नियमाप्रमाणें नाटकाची जी कालमर्यादा नियंत्रित करण्यांत आली आहे, तिला अनुसरून शक्य तेवढे प्रवेश आणि स्वगत भाषणें काटछाट करून ही रंगावृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे. या नाटकांत पूर्वीच्या पद्धतीला अनुसरून ज्या प्रकारची वाक्यरचना केलेली होती, त्या वाक्याचे, प्राकृत मराठी भाषेच्या दृष्टीनें, अनभिज्ञ नटनटींकडून जे विकृत उच्चार होत असत, ते टाळण्यासाठीं प्रस्तुत आवृत्तींतील वाक्यरचना शक्य तितकी उच्चारानुकूल करण्यांत आली आहे. या सर्व फरकांमुळें मूळ नाट्यवस्तूचा बिघाड होऊं दिलेला नाहीं.

हाजी कासमवाडी, मुंबई ७
२२ मे १९५१

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

संगीत

हाच मुलाचा बाप

नान्दी

भूप—झुमरा (लाल होके सेजाऊं अली०)

भावसूत्रें भावुकमनीं नटसा विनटला शौरि ॥ धृ० ॥
हारी गोपीमनें काव्यमधुरें । भामाधीन जो मणि चोरी ॥ १ ॥

केदार—त्रिताल (गलियन करत पुकार०)

सविनय नमन पदा । कालविजयकर लोकसमाजा । सुलभ तवरता सहज शारदा ॥ धृ० ॥ रूढिजनन तव करगत राहे । रूढिरता परि तूं निवारिता, रंकिं राजता अविरत दाता । तवपदरत कवि न त्या आपदा ॥ १ ॥

सूत्रधार : (पुढें येऊन) माझ्या मित्रांनो, एवढ्या उत्कंठेनं जमलेल्या या लोकसमुदायाचं आज कोणत्या नाटकानं रंजन करावं याची मला मोठी काळजी वाटत आहे. दिवसेंदिवस लोकाभिरुचि फार झपाट्यानं बदलत चालली आहे. दुष्यंताच्या कोमल प्रणयप्रसंगापासून तों हृदय थरारून सोडणाऱ्या रणप्रसंगापर्यंत सर्व संविधानकं या लोकसमूहापुढं आलीं असल्यामुळं आजच्या प्रसंगाला रुचेल अशा कोणत्या कथानकाची योजना करावी, हेंच मला सुचत नाहीं.,

पारिपार्श्वक : मला वाटतं, या कामीं आपण आपल्या ताईचं मत घेतलं तर फार उत्तम होईल· त्या बहुश्रुत आहेतच. त्यामुळं उभय स्त्रीपुरुषसमाजाला आज रुचेल असं योग्य कथानक त्यांना सहज सुचवितां येईल. ह्या पहा, त्याच आल्या. (सूत्रधाराची बहीण येते.)

सूत्र० : ये ताई, तूं अगदीं योग्य वेळीं आलीस. आज माझी कशी त्रेधा उडाली आहे ती पाहिलीस ना तूं! घाईनं यावं लागल्यामुळं, परंपरागत चालत आलेला वेषमुद्धां मला घेतां आला नाहीं; अशा मनःस्थितींत लोकरंजनाची योग्य योजना मला कशी सुचावी! आजपर्यंतचा श्रेष्ठ लौकिक राखून, अल्पवयांत माझ्यावर आलेल्या या जबाबदारींतून मीं कसं पार पडावं, तें आतां तूंच सांग.

सू० बहीण : त्याची एवढी काळजी नको. आपल्याला कांहीं आपल्या श्रेष्ठ-पणाची थोरवी मिरवायची नाहीं. ज्या लोकसमाजाला वंदन करून आपण आज कार्याला प्रारंभ केला, तो आमचा ईश्वरस्वरूप लोकसमाज आमच्या गुणदोषांचं योग्य परिशीलन करील यांत शंका नाहीं. भिऊं नकोस दादा. आम्हीं लोकाश्रया-वरच सर्वस्वी भरिभार ठेवला असल्यामुळं, लोकसेवेचं व्रत योग्य रीतीनं पालन करणं हेंच आमचं मुख्य कर्तव्य आहे; त्यांत दक्षतेनं तत्पर राहिल्यावर आम्हांला केव्हांहि—कुणाचीहि भीति बाळगण्याचं कारण नाहीं., तूं अगदीं निश्चिंत रहा. मीं सर्व तयारी आधींच करून ठेविली आहे. माझी योजना तुला माहीत आहेच. आतां या तुझ्या मित्रांना बरोबर घेऊन मी प्रयोगाला सुरवात करतें.
(पारिपार्श्वकांसह जाते.)

सूत्र० : अशी कर्तव्यदक्ष पाठिराखी बहीण लाभल्यावर मी कां बरं भ्यावं? माझ्या बंधुभगिनींनो, आतां नीट अवधान द्या. आजचा नाट्यप्रयोग पाहतांना मनाची समता ढळूं देऊं नका. आजचा प्रयत्न जरी अगदींच नवीन आहे असं नाहीं, तरीहि नित्य परिचित झालेल्या चमत्कृतिपूर्ण वेषांच्या आणि प्रसंगांच्या अभावीं होत असलेली ही साधी सेवा गोड करून घ्या आणि—

साकी

कांचनलोलुप वरपितयांच्या बघुनी बालिश लीला ॥ समाज-संस्काराची स्फूर्ती तुडवो जनरूढीला ॥ द्या वर हा मजला। विनवीं सकल समाजाला ॥ १ ॥

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

[रावबहादूर आरामखुर्चीवर बसले आहेत, जवळ विष्णुपंत लिहीत आहेत व मंजिरी पुस्तक वाचीत बसली आहे.]

रावबहादूर : हें पत्र पाहिलंत विष्णुपंत ? आमचा वसंत म्हणजे या लोकांना अगदीं कवडीमोलच वाटतो जसा कांहीं. बाराशें रुपये हुंडा ! म्हणे बाराशें रुपये ! बाराशांत मॅट्रिक झालेला मुलगा तरी मिळेल का ? आमचा वसंत यंदां–यंदां कसला–आजच बी. ए. होणार ! बी. ए. झाला कीं विलायतेला जाऊन बॅरिस्टर अगर आय्. सी. एस्. व्हायला किती अवकाश ! आणि त्याला हुंडा म्हणे बाराशें रुपये ! शरम नाहीं वाटत असं पत्र लिहायला ! संस्थानांत कुठं कारभाऱ्याची नोकरी केली म्हणजे कांहीं अक्कल येत नसते. स्वारीनं आपल्या मुलाचा हुंडा घेतला दोन हजार आणि आम्हांला देणार सारे बाराशें ! खासा व्यापार ! आठशें रुपयांची अविच्छिन्न बचत करायला पाहतो आहे गुलाम।

विष्णुपंत : गृहस्थ लबाड खरा. आपला तो बाब्या आणि दुसऱ्याचा मात्र कारटा. आमच्या वसंतरावांना दोन हजार रुपये हुंडा द्यायला जसा कांहीं प्राण जात होता याचा !

राव० : नॉनसेन्स् ! दगड आहांत तुम्ही विष्णुपंत ! वसंताचा हुंडा काय सारा दोन हजार ! एखादा नाटककार शंभर पानांचें चोपडं लिहूनसुद्धां तीन साडेतीन हजार रुपये मोजून घेतो आणि आमच्या मुलाला आम्हीं तेवढासुद्धां हुंडा घेऊं नये वाटतं ! मूर्ख आहांत तुम्ही. .

विष्णु० : होय साहेब.

राव० : होय साहेब काय ? साडेतीन हजारच हुंडा घ्यायचा वाटतं ! माहीत नाहीं तुम्हांला विष्णुपंत, हे चावट लोक त्याच्यावरच कोट्या करतील. म्हणतील, साडेतीन हात देहाला, हाताला हजार या हिशोबानं हुंडा घेतला ! तें कांहीं नाहीं. आंकडा सरळ केला पाहिजे. झाला ठराव पास. हुंडा चार हजार. (विष्णुपंत लिहून घेऊं लागतो.) लिहून काय घेतां ? कौन्सिलचा ठराव आहे

वाटतं तो ? इथं कौन्सिलबिन्सिल कुछ नहीं—आमचं अगदीं एकतंत्री राज्य आहे. झाला ठराव तो कायम. समजलं ? लिहून नको घ्यायला कांहीं. राहील माझ्या ध्यानांत. तुम्ही मात्र विसरूं नका म्हणजे झालं.

विष्णु० : छे—छे, विसरायची काळजीच नको अगदीं. चार हजारांचा आंकडा अगदीं कोरूनच ठेवला आहे इथं. (छातीस हात लावतो) रोख चार हजार ना ? कीं जामीन, प्रॉमिसरी चालेल ?

राव० : स्टुपिड् ! कॅश् फोर थावजंड. अंडरस्टँड यू ?

विष्णु० : शिवाय पेहराव, मानपान, करणी-कौतुक, रावबहादुरांच्या इभ्रतीला साजेसं हें सर्व झालंच पाहिजे.

राव० : आजच तार येईल बहुतकरून. रिझल्ट आजच लागायचा आहे. काय वेडं पोर ! रिझल्ट लागल्याशिवाय म्हणे घरीं येणार नाहीं !

विष्णु० : असं म्हणावं नापास होणारांनीं ! आपल्या वसंतरावांना आजपर्यंत फेल् हा शब्दच ठाऊक नाहीं, वर आणखीं फर्स्ट क्लास, त्यांनीं कशाला घरीं यायला भ्यावं ? तरुण मंडळींचं चुकतं तें इथंच. लग्नसराईचे दिवस हे. या वेळीं आपण आपल्या घरीं असावं, तें सोडून मुंबईत भटक्या मारीत फिरण्यांत—

राव० : ढुंभ आहांत अगदीं. आमचा वसंत मुंबईत भटक्या मारीत असतो वाटतं ? कुणी ऐकलं तर काय म्हणेल ? उगीच नांव बद्दू व्हायचं मात्र ! त्यांत आणखीं बोलणारे तुम्ही घरचे माणूस ! सांगून आलेली मुलगी हुंड्या-सकट परत फिरायची. गद्धे आहांत अगदीं !

विष्णु० : होय साहेब; जरा घसरलं खरं ! आम्ही आपले थोरामोठ्यांत वावरतों म्हणजे काय ? केवळ पोटासाठीं. पण खरीं मोठेपणाचीं तत्त्वं, खऱ्या मोठेपणाशिवाय आमच्या गळीं कशीं उतरावीं ? घसरलं खरं एकंदरींत. मला वाटतं वसंतराव पुढील अभ्यासासाठीं विलायतेला जाण्याची व्यवस्था करायच्या धांदलीमुळंच अजून मुबईत राहिले असतील.

राव० : अर्थात् ! यांत काय संशय ? काय ग मंजिरी, असंच ना ?

मंजिरी : (पुस्तक बाजूला न करतां) काय ?

राव० : तुझ्या दादानं असंच लिहिलं होतं ना पत्रांत ?

मंजिरी : (पुस्तक ठेवून) असंच म्हणजे काय ?

राव० : तुझा दादा रिझल्ट् लागेपर्यंत कशाला मुंबईत राहिला आहे ? काय लिहिलं होतं त्यानं तुझ्या पत्रात ?

मंजिरी : (पत्र काढून वाचते.) "परीक्षेचा रिझल्ट् लागेपर्यंत मी पुण्यास येत नाहीं. रिकामा वेळ बंडगार्डनवर भटक्या मारीत घालवण्यापेक्षां कांहीं तरी सत्कार्यीं लावावा, अशी इच्छा आहे. हल्लीं लग्नसराईचे दिवस आहेत-—

विष्णु : तर ! म्हटलं नाहीं मी ? चुकायचाच नाहीं माझा अजमास !

मंजिरी : "–अशा वेळीं आपल्या उपवर मुलींना वर शोधण्यासाठीं बरेच गांजलेले बाप इथं येत असतात; कॉलेजांतील मुलांत वर शोधण्याची त्यांची उत्कंठा असते; अशा वेळीं थोड्या खर्चांत अगर मुळींच हुंड्याचा खर्च न पडतां अशा गरीब लोकांचा कार्यभाग व्हावा म्हणून आमचं सहाध्यायी अविवाहित विद्यार्थी-मंडळ हें हल्लींचं कार्यक्षेत्र मीं ठरवून टाकलं आहे आणि—"

विष्णु० : त्यांचंच का हें पत्र ? कीं आपलं मनचंच कांहीं वाचतां आहांत ?

राव० : (स्वगत) माथं फिरलं कारट्याचं ! घात करायचा आयत्या वेळीं. (उघड) पाहिलंत विष्णुपंत, आमच्या वसंताचे विचार किती उदात्त आहेत ! हें सारं माझ्या शिक्षणाचं फळ बरं ! उदात्त विचार सदोदित मनांतच बाळगले पाहिजेत. प्रत्येक व्यक्तीनं आपलं ध्येय उच्चतम ठेवावं, तें इतकं उच्चतम असावं कीं, तें हातीं लागतांच कामा नये, तरच तें खरं ध्येय !

मंजिरी : ही ध्येयाची कुठली व्याख्या बाबा ? विचार उदात्त असावेत, पण बाबा, आचार कसे असावेत ?

राव० : आचार म्हणजे व्यवहार आहे.

मंजिरी : व्यवहार म्हणजे व्यापार वाटतं ?

राव० : हो, जवळजवळ तसचं.

मंजिरी : हं समजलं. आचार म्हणजे दुकानावरची फुटकळ विक्री आणि विचार म्हणजे कधींहि न खपणारा वखारींत भरून ठेवलेला माल. असंच ना बाबा

राव० : फार तोंडाळ आहेस तूं पोरी ! एवढा तोंडाळपणा पोरीच्या जातीला शोभत नाहीं. अजून तुझं लग्न व्हायचं आहे.

मंजिरी : मी मुळीं लग्नच करणार नाहीं. लग्न कशाला करायचं तें ? कारण—

बिहाग—मांड केरवा (हमसे नजरिया०)

सुखवश दुहिता त्यागी ताता। परगृह साहि। परसुख पाही ॥ धृ० ॥ परवश राहे ॥ असल्या विवाहें। परभृत नाथा ॥ होई कांता ॥ १ ॥

राव० : विचार स्तुत्य आहे. मला पूर्णपणें पसंत आहे. साऱ्याच मुली आजपर्यंत लग्न करीत आल्या आहेत. आतां कांहीं मुलींनीं अविवाहित कां राहूं नये? कितीएक बालविधवा आज विवाहित स्थितींत पावित्र्यानं दिवस कंठीत आहेत, त्या तरी अविवाहित मुलीच नव्हत का?

मंजिरी : आणि मुलांनीं काय करावं बाबा? त्यांनींहि ब्रह्मचर्याचा अवलंब करूं नये वाटतं?

राव० : मुलांनीं लग्न न करून कसं चालेल? मुलांचीं लग्नं अवश्य झालींच पाहिजेत. वेडी आहेस पोरी. मुलांचीं लग्नं बंद करून जगाचा व्यवहार बंद करायचा विचार आहे वाटतं तुझा?

मंजिरी : पण बाबा, मुली अविवाहित राहिल्या तर मुलांचीं लग्नं लावायचीं कुणाबरोबर? तिसऱ्या लग्नाचा तिसरेपणा टाळण्यासाठीं जसं रुईशीं लग्न लावतात तशीं झाडांपेडांशीं का मुलांचीं लग्नं लावायचीं?

विष्णु : तसं नव्हे ताईसाहेब, साऱ्याच मुलींनीं लग्नं करूं नयेत असं कांहीं आमचं म्हणणं नाहीं. पण ज्यांना मुलगे आहेत त्या बापांच्या मुलींनीं लग्न करायला तयार होणं म्हणजे आपल्या प्रेमळ पित्याला संकटांत घालणं होय.

मंजिरी : हं समजलं. हुंड्याच्या फेरवसुलातीविरुद्ध मोहिमेची ही पूर्वतयारी आहे, असंच ना विष्णुपंत?

राव० : विष्णुपंतांना काय समजतं त्यांत? कांहीं तरी बोलतात झालं. साऱ्याच मुलींनीं लग्न करूं नयेत असं माझं मत नाहीं; पण लग्न करणं अगदीं अवश्यच आहे असं ज्या मुलींना वाटत नसेल, तिनं लग्न न केल्यास समाजानं तिला उत्तेजन दिलं पाहिजे. आधींच मुलींची संख्या मुलांच्या संख्येपेक्षां वाढते आहे, त्यामुळं मुलींच्या बापांना अनुरूप वर शोधण्याच्या कामीं फार मोठा अडथळा येत आहे—

मंजिरी : हुंड्यामुळं नव्हे वाटतं?

राव० : छे, छे, मुळींच नव्हे. ती कल्पना अगदीं भ्रामक आहे. हुंडा म्हणजे वरदक्षिणा—शास्त्रानं ठरवलेली—

मंजिरी : आणि मुलाच्या बापानं लिलांव वाढवलेली—

राव० : ऐक आधीं. शास्त्रानं ठरवलेली एक रूढी—नव्हे आचार आहे. दक्षिणा दिल्याशिवाय दान सफल होत नाहीं, म्हणून कन्यादानाला वरदक्षिणा ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे तें राहूं दे, पण काय सांगत होतों मी ? हं, मुलींची वाढती संख्या. मुलींची संख्या वाढत असल्यामुळें—(निशा व उषा येतात.)

मंजिरी : त्यांच्यासाठीं खोलींतून आणखीं दोन खुर्च्या आणणं आवश्यक झालं आहे. काय ग निशे, ही कोण नवी मुलगी ?

उषा : मी होय ? उषा.

मंजिरी : उषा काय ? कुठल्या अरुणाची बहीण ही निशे ?

निशा : ही माझी आतेबहीण.

उषा : आणि ही माझी मामेबहीण. आणखीं काय विचारलंत मंजिरीआक्का ? कुठल्या अरुणाची बहीण म्हणून ना ? थांबा, अरुणदेखील पहायला मिळेल. आतां लवकरच अरुणोदय होईल.

मंजिरी : माझं नांवदेखील माहीत आहे हिला ! बरं उषे, तूं आलीस केव्हां आणि कुठून ? आणि तुझा अरुणोदय तो काय, तें सांगशील कीं नाहीं जरा स्पष्ट करून.

उषा : तुम्हींच विचारलंत ना आतां कीं, मी कुठल्या अरुणाची बहीण म्हणून ? मग माझा भाऊ तो झालाच कीं नाहीं अरुण ! हो, अरुण जरी नसला तरी अरुणोदयीं प्रफुल्ल होणारा गुलाब आहे खास. माझ्या भावाचं नांव डॉक्टर गुलाब.

मंजिरी : अरे वा ! ही तर काव्य करूं लागली.

राव० : अस्सं-अस्सं. ही दिगंबरपंतांची भाची वाटतं ? त्यांचा एक भाचा मेडिकल कॉलेजांत शिकत असल्याचं मीं ऐकलं होतं खरं. फार हुषार आहे मुलगा म्हणतात.

उषा : हुषार ? आमच्या दादाइतका हुषार त्रिभुवनांतसुद्धां कुणी सांपडायचा नाहीं.

राव : भावावरच सारा जीव दिसतो या पोरीचा.

उषा : आमचा दादा आहेच तसा. ज्याची म्हणून गांठ पडेल त्याच्याशीं त्याची आपली फ्रेंडशिप् जुळायचीच. नाहीं ग निशे !

निशा : होयच मुळीं. गुलबदादा म्हणजे आमच्या बाबांचा जीव कीं प्राण आहे. आतां येणारच आहे तो इतक्यांत. तुमच्या वसंतदादाची आणि त्याची अगदीं अगदीं गट्टी आहे. ते दोघे बरोबरच येणार आहेत, असं बाबा म्हणत होते.

मंजिरी : गुलाब ? बाबा, 'गुलाब' हें नांव जरा आपल्या रूढीविरुद्धच दिसतं नाहीं का ? आपल्या कोंकणस्थांत तरी हें नांव मीं नव्हतं कधीं ऐकलं !

राव० : आणि म्हणूनच तें तुला आवडलं वाटतं ?

विष्णु० : हो, रूढीविरुद्ध असेल तेवढं आमच्या ताईसाहेबांना हटकून आवडायचंच.

उषा : गुलाब हें कांहीं आमच्या दादाचं खरं नांव नव्हे. त्याचं नांव आहे नारायण; पण त्याचे स्नेही-सोबती त्याला गुलाब म्हणतात तें त्याच्या सदा आनंदी स्वभावावरून.

मंजिरी : अस्सं. आतां जुळलं.

निशा : तुमचा वसंतदादा कधीं येणार आहे मंजिरीआक्का ?

उषा : आमच्या गुलाबदादाबरोबर ना ?

निशा : पण गुलाबदादा केव्हां येणार ?

मंजिरी : वसंतदादाबरोबर. अग वेडे, मला काय विचारतेस हें ? आमचा दादा यायच्यापूर्वी कधीं तरी कळवीत असतो का ? आपलं बाहेर जावं आणि पहावं तों दादा आलेला, अशी त्याची सदाची खोड. पण एवढं खरं, रिझल्ट् लागतांच तो येणार खास; आणि रिझल्ट् लागायचा आहे आज.

उषा : तर मग आमचा दादा येणार उद्यां.

निशा : आणि तुमचा दादा पण उद्यांच येईल.

मंजिरी : हो, आतां मला एक गाडी आणली पाहिजे. बरे दोन दादा मिळतील गाडीला जोडायला.

उषा : गाडीला जोडायचं कीं जोडाची गाडी करायची, तें आतां पहायचं आहे.

मंजिरी : म्हणजे ?

उषा : म्हणजे काय तें सांगेन मग. असं चारचौघांत सांगायचं नाहीं म्हणून दादानं मला बजावून ठेवलं आहे.

मंजिरी : काय बजावून ठेवलं आहे ?

उषा : कीं, आमच्या यमुताईचं लग्न वसंतदादाबरोबर लावून द्यायचं, हें कुणाला देखील सांगायचं नाहीं, असं मला आमच्या दादानं बजावून ठेवलं आहे.

राव० : [स्वगत] वसंताला त्या भिकारड्याची पोर ? छेः छेः छेः ! (उघड) उषे, असं भलतंच कांहीं तरी बोलूं नये. कुठं आमचा वसंत–कुठं तुझी यमुना ! आमच्या वसंतावर मोठमोठ्यांच्या नुसत्या उड्या पडताहेत उड्या ! शिवाय आमच्या वसंताला बायको पाहायची ती चांगली सुशिक्षित पाहिजे.—

विष्णु० : आणि तुमची यमुना आहे दगड–शंख नुसती.

निशा : संभाळून बोला विष्णुपंत. तुम्हांला काय ठाऊक आमच्या ताईला काय काय येतं तें ! एवढं जाड इंग्रजी बुक ती घडाघड वाचते. संस्कृत भागवताचीं ती पारायणावर पारायणं करते.

विष्णु : गवताचीं असतील; गवताच्या गंजी रचीत असेल कदाचित्.

निशा : आतां मी मुळीं सांगायचीच नाहीं. असं ग काय मंजिरीआक्का ? मधेंच बोलायला कुणीं सांगितलं आहे या विष्णुपंतांना ?

राव० : उगी उगी पोरी. रडूं नकोस. तरीपण विष्णुपंतांचं म्हणणं कांहीं अगदींच खोटं नाहीं. यमुनेला संस्कृताचा किंवा इंग्रजीचा गंधहि असणं शक्य नाहीं.

मंजिरी : अगदींच चुकलांत. काव्यप्रकाशांतील अगदीं कठीण कठीण स्थळं मला यमुनाच समजावून देते.

राव० : म्हणतेस काय पोरी ! यमुनेला कॉलेजांत जातांना मीं कधींहि पाहिलं नाहीं.

मंजिरी : कॉलेजांत जाऊन शिक्षण मिळतं असंच कांहीं नाहीं. दिगंबरपंतांनीं तिला शक्य तेवढं शिक्षण स्वतः दिलं आहे ती जरी माझ्यासारखी कॉलेजांत गेली नाहीं तरी मला वाटतं, बी. ए. च्या परीक्षेला बसण्याइतकी तिची तयारी झाली आहे. सहा मुलींच्या लग्नाच्या संकटांतून पार पडतां पडतां बिचाऱ्या दिगंबरपंतांची नोकरी गेली, त्यांना सातव्या मुलीच्या शिक्षणाचा खर्च कुठला निभावणार ?

राव० : गरीब बिचारा. फार कठीण स्थिति आली आहे बिचाऱ्याला. या हुंड्याच्या पायीं किती गरीब कुटुंबं धुळीला मिळताहेत ! पण काय करणार ! हिंदु-धर्मशास्त्राविरुद्ध तर जातां येत नाहीं. (दीर्घ निःश्वास टाकतो.) धर्माची

आज्ञा मोठी बिकट आहे यांत शंका नाहीं. अधर्माचं पाप पदरीं न येतं तर ही धर्माज्ञा मोठ्या आनंदानं मोडण्याचं कार्य पहिल्यानं मीं केलं असतं. हर हर ! कठीण प्रसंग आहे !, " दया धरमका मूल है " असं म्हणणारा कबीर मुसलमान होता. त्यांच्यांत उलट मुलींनाच स्त्रीधन द्यावं लागतं. तोच जर हिंदु असता— हुंडा देण्याचा शास्त्राधार जर त्याला—

मंजिरी : आणि हुंडा घेण्याचा शास्त्राधार ?

राव० : दोन्ही मार्ग सारखेच बिकट आहेत बरं.

मंजिरी : खरंच, रक्कम मोजमोजून घेतांना हुंडा घेणारा अगदीं आजारी पडत असेल, नाहीं ? हजारों रुपयांच्या थैलीचं दडपण बिचाऱ्याचं काळीज अगदीं फोडून टाकीत असेल नाहीं ?

राव० : अनुभवाशिवाय या गोष्टी कळायच्या नाहींत. आतां हा प्रसंग स्वतः माझ्यावरच येणार आहे, त्या वेळीं मला कसे कष्ट होतील तें तुला प्रत्यक्षच दिसून येईल.

मंजिरी : आणि मीहि पाहीन. राहूं दे हें चऱ्हाट. निशे, आपली सहजच आली होतीस कीं तसंच कांहीं काम होतं ?

निशा : ताईनं तुला सांगितलं आहे—(पडद्यांत—रावबहादुर काळे वकील आहेत का घरांत ?)

मंजिरी : (चटकन् उठून) दादा पास झाला, बाबा तार आली. (तारवाला येतो व ती तार घेते.)

राव० : व्हायचाच पास तो, शंकाच नाहीं अगदीं. काय म्हणतो ?

मंजिरी : पास्ड् फर्स्ट क्लास, कमिंग टुमॉरोज् मेल्.

उषा : उद्यां येताहेत का ? मग आमचा दादादेखील उद्यांच येणार.

राव : अरे वाः ! या पोरीलादेखील इंग्रजी येतं. हुषार आहे पोर. हं एकूण वसंत उद्यां येणार. या कारभारीसाहेबांना नक्की उत्तर द्यायचं तोंपर्यंत तहकूब केलं पाहिजे. ऐकलंत विष्णुपंत, त्या कारभाऱ्यांना लिहा कीं, वसंत पास झाला, फर्स्ट क्लासांत आला, ही गोष्ट ध्यानांत घेऊन काय तें उत्तर द्या. त्याप्रमाणें वसंताला मुलगी पाहायला पाठवतों. मंजिरी, जातों मी आतां फिरायला. तारेसाठीं अजून बसावं लागलं. बाकी खरं पाहिल्यास वाट पाहायला नको होती. पण मन आहे ना ? कसं विष्णुपंत ?

विष्णु० : होय तर काय ? कुठला क्लास एवढंच पाहायचं होतं. बस्स.

(रावबहादूर कपडे करून जातात व विष्णुपंतहि जातो.)

मंजिरी : हं निशे, सांग आतां काय सांगत होतीस तें.

निशा : ताईनं तुझी एक चुनडी आणि पोलकं मागितलं आहे.

मंजिरी : तें ग कशाला ?

निशा : उद्यां तिला पाहायला येणार आहेत.

मंजिरी : कोण पाहायला येणार आहेत ?

उषा : उद्यां तिला पाहायला पशु येणार आहेत.

निशा : म्हणजे पशु डॉक्टर ना ?

मंजिरी : बरेच पशु येऊन तिला पाहून गेले; आतां हा आणखीं कुठला पशु ?

उषा : तसं नव्हे. ते गुरांचे डॉक्टर आहेत. आमचा दादा त्यांना पशु म्हणतो.

मंजिरी : हें 'पाहाणं पाहाणं' काय म्हणतात तें एकदां मला पाहिलं पाहिजे. उद्यां ते पाहायला येतील त्या वेळीं येशील का मला बोलवायला ?

उषा : हो-हो, मी येईन. तूं आलीस तर खरंच बरं होईल. कारण यमुनाताईला केंस फिरवून चांगलासा बुचडा मुळीं बांधतांच येईना. आज दोन तास सारखी प्रयत्न करीत होती, पण साधेच ना.

मंजिरी : एक तास आधीं कळीव म्हणजे यमूचाच काय-तुझा, निशेचा, हवा तर पार्वतीकाकूंचासुद्धां उलटा बुचडा मी बांधून देईन. चल ये, तुला चुनडी आणि पोलकं देतें आत्तांच.

(जातात)

प्रवेश २ रा

(पुण्यांतील एक रस्ता. विष्णुपंत व दिगंबरपंत येतात.)

विष्णुपंत : दगड आहांत तुम्ही दिगंबरपंत ! रावबहादुर कुणीकडे आणि तुम्ही कुणीकडे ! कुठं इंद्राचा ऐरावत आणि कुठं खेमा गवळ्याची म्हैस ! कांहींतरी शोभण्यासारखं बोललं पाहिजे ना ? रावबहादुरांपाशीं मीं असली गोष्ट काढली तर ते मला केव्हांच घराबाहेर घालवून देतील.

दिगंबरपंत : तुम्ही म्हणतां तें सारं खरं आहे. पण म्हणतात ना, गरजवंताला अक्कल नाहीं, तशी झाली आहे माझी स्थिति. सहा मुलींचीं लग्नं कशींबशीं उरकलीं. तींच होतां होतां सत्तेचं घर गेलं, वडिलार्जित जमीनजुमला गेला, साठ रुपयांची नोकरी होती तीहि सावकाराच्या धरण्यापायीं कर्जबाजारी ठरल्यामुळं गेली. आतां राहिलं काय ? फक्त लग्नाच्या दोन मुली ! धाकटीच्या लग्नाची काळजी नाहीं म्हणा; कारण माझा भाचा नानू आतां डॉक्टर झाला आहे, त्यानं तिच्या लग्नाचा सारा भार स्वतःवर घेतला आहे. अजून कांहीं तो मिळवता झाला नाहीं, नाहींतर यमूच्या लग्नालासुद्धां त्यानं हातभार लावला असता. तेव्हां विष्णुपंत, तुम्हीच सांगा, हुंडा आणूं कुठला ? हुंड्याशिवाय लग्न ठरलं तरी देखील लग्नाचा खर्च कसा व्हायचा हेंच मोठं संकट आहे.

विष्णु० : हें सुद्धां संकट आहे ना ? आतां तुम्हींच सांगा, रावबहादुरांकडचं स्थळ तुम्हांला कसं लाभेल ? आजच त्या नरसिंगगडच्या कारभाऱ्यांचं पत्र आलं आहे. ते अडीच हजार रुपये हुंडा द्यायला तयार आहेत आणि रावबहादुर पांच हजारांचा आंकडा दांतीं धरून बसले आहेत. तेवढ्यावर कुठं भागणार आहे म्हणा–कारण आजच वसंतराव फर्स्ट क्लासांत बी. ए. झाल्याची तार आली.

दिगं० : काय ? वसंतराव पास झाले ? आणि फर्स्ट क्लासांत ? (कपाळाला हात लावतो.)

विष्णु० : तुम्हांला वाईट वाटलं कीं काय ? दिव्य पुरुष दिसतां अगदीं !

दिगं० : खोटं कशाला बोलूं ? होय, क्षणभर मला वाईट वाटलं खरं. दारिद्र्यानं मन दुष्ट होतं तें असंच ! विष्णुपंत, मला क्षमा करा. पण खरं सांगायचं म्हणजे वसंतराव अगदीं नापास झाले असते तर मला आनंद झाला असता.

विष्णु० : तो कसा काय बुवा ? मोठे चांडाळ दिसतां तुम्ही हो !

दिगं० : माणसाच्या अंगीं वाटेल तो दोष उत्पन्न करण्याची ताकद फक्त एका दारिद्र्यांत आहे. त्याच दारिद्र्यानं मला सांगितलं कीं, वसंतराव नापास झाले तर श्रीमंतांच्या मुलींच्या त्यांना तितक्याशा मागण्या येणार नाहींत आणि मग अर्थातच माझी मागणी पुढं करायला मला कांहीं अवकाश उत्पन्न होईल.

विष्णु० : ढुंभ आहांत अगदीं ! एक परीक्षा नापास झाल्यानं कांहीं मुलाची किंमत एकदम उतरत नाहीं. या पूर्वीची मागणी बाराशें–(जीभ चावून) अडीच हजारांची आहे ना ?

दिगं० : पण ती, ते पास होतील या आशेवर केली असेल.

विष्णु० : मग झालेच कीं नाहीं आतां पास! व्हायचेच ते पास! त्यांत कांहीं शंकाच नव्हती.

दिगं० : पहा विष्णुपंत, एवढं कार्य जुळवून द्याल तर मी केव्हांहि तुमचे उपकार विसरणार नाहीं.

विष्णु० : काय द्याल मला ?

दिगं० : दारिद्य हेंच काय तें माझं वैभव आहे—

विष्णु० : म्हणजे ? तुमचं दारिद्य देणार आहांत कीं काय मला ? खाशी उपकारांची फेड !

दिगं० : तुम्हांला द्यायला माझ्याजवळ काय आहे ? शिकवण्या धरल्या आहेत म्हणून हातातोंडाची गांठ पडते हेच देवाचे उपकार म्हणायचे !

विष्णु० : मग तुम्ही मुलीचं लग्न करणार कसं ? बरं, तिचं वय काय आहे ?

दिगं० : तिला हें तेरावं वर्ष असं आज तीन वर्षं सांगत आलों आहें; पण खरं बोलायचं म्हणजे तिला गेल्या श्रावणांत सोळावं संपून सतरावं लागलं.

विष्णु० : सतरावं ? अरे बापरे ! सतरावं वर्ष ? माझ्या बायकोला सतराव्या वर्षीं तीन मुलं होऊन तीं मरूनसुद्धां गेलीं होतीं. सतरावं वर्ष ! मोठी कठीण स्थिति आहे बुवा !

दिगं० : येते आहे का माझी दया ? पहा, पदर पसरतों. एवढी दया कराच. या कन्यादानाचं फळ तुम्हांला मिळेल.

विष्णु० : सहा कन्यादानांचं फळ तुम्हांला मोठंच उत्तम मिळालं आहे कीं नाहीं ? म्हणे कन्यादानाचं फळ ! वाटोळं झालं साऱ्या संसाराचं ! हेंच ना कन्यादानाचं फळ ? तें तुमचं तुम्हांलाच लखलाभ असो !

दिगं० : तर मग आतां करूं तरी काय ?

विष्णु० : मुळामुठेंत जीव द्या ! काय विचित्र माणूस आहे ! मी काय सांगणार यांत ?

दिगं० : खरंच, आतां एक धोंडा माझ्या गळयांत आणि एक मुलीच्या गळयांत बांधून मुळामुठेच्या उदरांत ठाव पहावा लागणार खास !

विष्णु० : फार उत्तम होईल. मुलांच्या बापांच्या मागचा एक ससेमिरा तरी चुकेल.

दिगं० : मुलीचा बाप झालों, एवढ्यावरूनच मी जगाला त्याज्य वाटूं लागलों अं! मी मेलों, माझ्या मुली मेल्या, तर जगाच्यामागची ब्याद नाहींशी होणार? विष्णुपंत, मी मेल्यानं जगाचा भार बराच हलका होईल म्हणतां?

विष्णु० : काय मूर्ख आहांत हो! मुलीचं लग्न होत नाहीं म्हणून कुणी जीव दिला आहे कीं काय? तुम्हांला मी एक युक्ति सांगतों, ऐका. बिजवराला मुलगी द्यायची तुमची तयारी आहे का?

दिगं० : काय वय आहे त्या बिजवराचं?

विष्णु० : झालं! वय विचारूं लागलांत. मुलीचं लग्न कसं होईल एवढं पहावं समजलांत? आमच्या शेजारीं एक गृहस्थ आहेत, त्यांची बायको नुकतीच वारली आहे, चांगलं कुटुंबाचं घर आहे, घरांत भरगच्च माणसं आहेत, त्यांचा वडील मुलगा अवघा चाळीस वर्षांचा आहे; सहा भाऊ पण कसे एकजुटीनें वागतात–चाऱ्ही मुलींचीं लग्नं झालीं आहेत—

दिगं० : कुणाचे भाऊ? त्या गृहस्थाचे का?

विष्णु० : नव्हे हो. मुलगे त्यांचे. चांगला ठणठणीत गृहस्थ आहे. पन्नास रुपये पेन्शन आहे; आज तेरा वर्षं झालीं पेन्शन घेतल्याला, पण कपाळाला सुंठ लागलेली कांहीं कोणीं कधीं पाहिली नाहीं.

दिगं० : बरेच म्हातारे असावेत असं दिसतं.

विष्णु० : हो! आहेत म्हातारे. मग? मुलीचं लग्न झालं पाहिजे ना? बस्स, झालं तर. हुंड्याचा भार मुळींच न पडण्याची मी तजवीज करतों. जुळल्यास दोन्ही मंडपांचा खर्चसुद्धां तेच करतील अशी व्यवस्था झाली, तरीही पाहूं!

दिगं : (स्वगत) काय करूं? पोटच्या गोळ्याला समजून उमजून वैधव्यपंकांत लोटूं का? काय करूं? मग लग्न तरी कशाला करायचं? शुभमंगल केल्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं अशुभ अमंगल अशी जांवयाची प्रेतयात्रा पहायला का तयार होऊं? कां होऊं नये? हर हर! हुंडा! हुंडा तरी कुठला देऊं? पोरीचं लग्न तरी होईल. मग येईना का वैधव्य! लग्नाशिवाय तर मुलीला ठेवतां येत नाहीं. लग्नाच्या दुसऱ्याच दिवशीं झालेली विधवा आमच्या समाजाला

पाहवते; पण अविवाहित प्रौढ कुमारिका मात्र आमच्या समाजांत मुळींच रुचत नाहींत. होईल! पुढं विधवा होईल! पण आज तर लग्न होईल! हर हर! दारिद्र्या, काय माझं मन कोतं केलंस हें!'

विष्णु० : कां? विचार कसला करतां?

दिगं० : काय करणार? मुलीचं लग्न तर झालं पाहिजे!–होय. मी तुमच्या सूचनेला कबुली देतों. पण नको, आजचा दिवस थांबा. आजच एक गृहस्थ यमुनेला पहायला यायचे आहेत. त्यांचा कायम निकाल कळेपर्यंत एवढें स्थळ हातचें घालवूं नका. पोरीच्या कपाळीं काय आहे कोण जाणे! काय व्हायचं असेल तसं होईल.

विष्णु० : ठीक आहे; ती व्यवस्था मी करतों. (स्वगत) या भिकारड्याकडून नाहीं तर नाहीं, पण त्या थेरड्या गुंडोपंताकडून तरी शेंपांचशें उकळतां येतील! (उघड) बरं, येतों मी. (पाहून) अरे! हे कोण? दादासाहेब कीं काय? आज कसे आले?

दिगं : अरे हा नानू! [हातांत सूटकेस घेतलेला वसंतराव व डॉक्टर गुलाब येतात. गुलाब दिगंबरपंतांच्या पायांवर डोकें ठेवून नमस्कार करतो.] हा वेड्या, हें काय? भर रस्त्यांत मला नमस्कार करतोस?

गुलाब : वडील माणसांना भर रस्त्यांत नमस्कार करायला मला कुणाच्या बापाचीहि भीति नाहीं.

विष्णु० : हें काय दादासाहेब! उद्यां येतों म्हणून तार केलीत काय आणि आजच येतां काय?

वसंत : गुलाब म्हणाला आजच चल, तेव्हां मीहि निघालों. बाकी आणखीं एक दिवस मुंबईत राहून विशेष काय करणार होतों म्हणा.

विष्णु : हेच वाटतं दिगंबरपंतांचे भाचे?

गुलाब : हो, याच देहाला डॉक्टर गुलाब म्हणतात.

विष्णु० : ह्यॅः ह्यॅः ह्यॅः! नमस्कार, नमस्कार! अलभ्य लाभच झाला म्हणायचा दादासाहेबांच्या कृपेनं!

गुलाब : ह्यॅः ह्यॅः ह्यॅः! नमस्ते, दुरूनच नमस्कार. वसंत, हाच वाटतं तो तुमचा विष्णुपंत दिवाण?

विष्णु० : कसचे दिवाण–कसचे दिवाण, आपला कारकुनी करतों

रावबहादुरांच्या घरीं. आहेत आणखीं दोन कारकून हाताखालीं. बरं चालल आहे रावबहादुरांच्या कृपेनं. दिवाण कसले म्हणा! तरी पण रावबहादुरांना जर हिज् हायनेस म्हणावयाचं असेल तर मलाहि दिवाण म्हणायला कांहीं हरकत नाहीं. माझ्या सल्ल्याशिवाय साहेब कोणतीहि गोष्ट करीत नाहीं. दादासाहेब जाणतातच सारं. हो. पण दादासाहेब, ती बॅग द्या ना इकडे माझ्याकडे!

वसंत : नको नको, राहूं दे.

विष्णु० : काय दादासाहेब हें? आधीं तरी कळवायचं! शिग्राम घेऊन नसतों का आलों? बरं, नाहीं शिग्राम; पण स्टेशनवर टांगे नव्हते का मिळत? काय हें? तुम्हीं हातांत बॅग घेऊन येणं म्हणजे काय? निदान हमाल तरी करायचा!

गुलाब : श्रीमंतीनं दुबळेपणा येतो असं कुणी म्हणतात, तें खोटें ठरवण्यासाठीं वसंतानं स्वतः हमालीचं काम पत्करलं. भला लठ्ठ फुगला आहे. झालं काय मैलभर बॅग न्यायला! आतां वांचले कीं बारा आणे. तो हमाल कशी हुज्जत घालीत होता-भली खोड मोडली गुलामाची!

विष्णु : मितव्ययीपणा कांहीं वाईट नाहीं!

गुलाब : श्रीमंतांचा मितव्ययीपणा तोच गरिबांचा कंजूषपणा ठरत असतो. पण विष्णुपंत, हा मितव्यय नव्हे आणि कंजूषपणाहि नव्हे. श्रीमंतीच्या वैभवाचें प्रदर्शन करतांना मनुष्य परावलंबी बनत असतो; तेव्हां ज्या स्वावलंबनाला श्रीमंत लोक कंजूषपणा असं कुजकं नांव देत असतात, तेंच हें स्वावलंबन.

वसंत : समजलांत विष्णुपंत?

गुलाब : बरं वसंत! मी जातों आतां मामांबरोबर. आतां कांहीं घर शोधीत जायला नको. घर दाखवण्याचे तुझे श्रम तरी वाचले.

दिगं० : तसं नको नानू, सारेच आपण आपल्या बिऱ्हाडीं जाऊं! तिथून थोडा चहा घेऊन मग वसंतराव जातील आपल्या घरीं.

विष्णु० : आहे का पण घरीं चहा?

गुलाब : गरिबी आली म्हणून गृहस्थपणा कांहीं निघून जात नाहीं. गृहस्थपणाचा कुठं अभावच दिसत असेल तर तो तुम्हां श्रीमंतांकडे! समजलांत विष्णुपंत?

दिगं : नानू, असं भलतंच बोलूं नये. आपण सौजन्यानं वागत रहावं, दुसऱ्याचीं उणीं उकरून काढूं नयेत. सारेच श्रीमंत कांहीं तसे नसतात.

गुलाब : यांनीं मात्र आम्हांला वाटेल तसं टाकून बोलावं आणि आम्हीं तें सहन करावं! कां? तर आम्ही गरीब! हें पहा मामा, माझा स्वभाव मोठा खट्याळ आहे. कुणीं मला नुसती टिचकी मारली तर उलट त्याला झणझणीत टोला हाणल्यावांचून माझ्यानं रहावत नाहीं.

दिगं० : चला आतां घरीं. रस्त्यांतच किती वेळ बोलत उभा रहाणार? शिवाय तुमच्या हातांत हीं ओझीं आहेत. चला घटकाभर घरींच बसूं!

वसंत : माफ करा दिगंबरपंत, मी आतां घरींच जातों. घरीं पोंचण्याच्या पूर्वींच मी इथं आल्याचं कळलं तर बाबा रागं भरतील.

दिगं० : छेः छेः, असा किती वेळ लागणार आहे?

वसंत : (गुलाबला एकीकडे) मी जातोंच घरीं. नाहींतर हे आमचे दिवाण-साहेब पुढं जाऊन भलतंच कांहीं तरी शिलगावून देतील आणि तें आपल्या पुढील बेतांना विघातक मात्र होईल. (उघड) आतां जातोंच मी; उद्यां खात्रीनं भेटेन.

गुलाब : मामा, जाऊं दे त्याला घरीं. पास झाला आहे कीं नाहीं फर्स्ट क्लासांत! एकदां घरीं जाऊन काय तो टेंभा मिरवून घेऊं दे त्याला.

दिगं० : बरं आहे तर. पण विष्णुपंत, मघाशीं सांगितलेल्या स्थळावर नजर ठेवा हं. चार ठिकाणीं चार खडे मारीत राहिलं पाहिजे; करतां काय!

गुलाब : कुठलं स्थळ?

विष्णु० : आहे आपलं असंच.

गुलाब : पण सांगाल कीं नाहीं कुठलं तें?

विष्णु : अशा गोष्टींची वाच्यता करूं नये हेंच बरं.

वसंत : खरं आहे. हल्लींच्या दिवसांत नाटककारांनीं नाटकांचे प्लॉट आणि मुलींच्या बापांनीं शोधलेलं स्थळ, कुणींहि कुणाला सांगूं नये हेंच बरं.

गुलाब : तें कांहीं नाहीं, मला सांगायला कांहींच हरकत नाहीं. या विष्णुपंतांनीं दाखवून दिलेलं स्थळ आहे म्हणून जरा शंका येते. आमचे मामा आहेत अगदीं भाबडे. मुलीला स्थळ आहे म्हणतांच वाटेल त्याच्या गळीं पडतात.

विष्णु० : स्थळ कांहीं वाईट नाहीं. ते सदाशिव पेठेंतील गुंडोपंत पेन्शनर–

गुलाब : त्यांचा सहावा मुलगा कीं काय? त्याचं तर गुदस्तांच लग्न झालं.

विष्णु० : नव्हे नव्हे, ते स्वतःच?

गुलाब : काय म्हटलंत? ते स्वतःच? हेंच वाटतं तुमचं तें स्थळ? बेशरम!

पाजी! आमच्या यमूसाठीं ऐशीं वर्षांच्या थेरड्याचं स्थळ दाखवून द्यायला लाज कशी नाहीं वाटली? मुलगी वाढली म्हणून बाप कांहीं कसाई होत नाहीं, समजलांत? म्हणे गुंडोपंत! ओंकारेश्वरावर गोवऱ्या गेलेल्या या थेरड्यांना लग्नं हो कशाला हवींत? ऐकलंत विष्णुपंत, ज्या दिवशीं आम्हां सर्वांचे उपाय थकतील, हुंडा न घेतां लग्न करणारा कुणीच पुरुष ज्या वेळीं दिसून येणार नाहीं, आम्ही सर्व लाजाबिजा चटसाऱ्या गुंडाळून ठेवूं आणि खरेखुरे बांद्याचे खाटीक बनूं, त्या दिवशीं रिकाम्या खुर्चीला हात लावलेला यमूचा एक फोटो काढूं आणि ही रिकामी खुर्ची भरली पाहिजे अशी ग्रेटप्रायमर टाइपांत जाहिरात देऊन, खालीं पळालेल्या कैद्याच्या वर्णनाबरहुकम यमूचं वर्णन देऊन ती जाहिरात या पुण्यांतल्या एका सचित्र वर्तमानपत्रांत फोटोसकट छापूं; आणि 'विशेष खुलाशासाठीं वर्तमानपत्रांच्या मालकास भेटावें' अशी सूचना देऊं. समजलं? ज्या अर्थी, वर्तमानपत्राचे संभावित मालक हल्लीं दीक्षिती करूं लागले आहेत त्या अर्थी, तुमच्यासारख्या मध्यस्थांची पोळी पिकेल असं मुळींच समजूं नका. जा, चार कोरे कागद घेऊन त्यांवर तूप, गूळ, चहा, साखरेचा हिशेब लिहीत बसा. जा.

विष्णु० : (स्वगत) दगड आहे–अगदीं शंख आहे हरामखोर!

वसंत : चला विष्णुपंत, उशीर झाला. गुलाब, उद्यां भेटेन तुला. [दोघे जातात.]

गुलाब : चला मामा, गुलामाची चांगली कानउघाडणी झाली—

सोहा कानडा–एकताल (साहेब जब मुझे बुलावे०)

हा धनमद्‌युत जगांत सान गणित सकलां ॥ ध्रु० ॥ वित्तशाठ्य लागलें । नच उदार त्यामुळें ॥ मानदान त्या नकळे । अजापुत्र गमला ॥ १ ॥ द्रव्यधूम वाढला । म्हणुनि अंध जाहला ॥ स्वप्रकाश त्या कुठला । महामूढ पशुला ॥ २ ॥

प्रवेश ३ रा

[दिगंबरपंतांचें घर–यमुना हातांत चित्रमय जगत्‌चा अंक घेऊन बसली आहे.]

यमुना : ही शंका त्या वेळीं माझ्या मनांतसुद्धां आली नाहीं. एखादा अंक चुकून आला नसेल असंच आपलं मला वाटलं. पण आतां दादाच्या बॅगेंतून पडलेला हा अंक मिळाला तेव्हां खरं कारण लक्षांत आलं. "स्नेहलता देवीची

आत्माहुति!" एकूण बंगाल्यांतदेखील हुंड्याच्या या राक्षसी चालीमुळं इकडच्यापेक्षां भयंकर अनर्थ माजवले आहेत तर? "अंगावर रॉकेल ओतून जाळून घेतलं." बिचारीनं खरोखरीच आत्मयज्ञ केला. अगदीं अंतर्बाह्य होरपळून मेली. हिचं वय किती होतं बरं? चवदा वर्षं. आणि माझं वय आहे सतरा वर्षं. आज तीन वर्षं बाबांना मीं निष्कारण कष्ट दिले तर! यापूर्वीच मला जळून मरतां आलं असतं. ही युक्ति यापूर्वीच कां बरं माझ्या ध्यानांत आली नाहीं? किती सोपा उपाय आहे हा! रात्रंदिवस काळजीनं अंतःकरण पिचत जाऊन जिवंत राहण्यापेक्षां, रॉकेलनं एका क्षणांत जळून भस्म झालेलं काय वाईट? किती वेडी मी! (पुन्हां वाचून) मी खरोखरीच वेडी आहें का? कीं ही स्नेहलताच वेडी आहे? ह्या फोटोंतले हिचे हे डोळे अगदीं वेड्याच्या डोळयांसारखे दिसतात—कीं माझेच डोळे वेड्यासारखे झाले आहेत त्यांचं हें प्रतिबिंब मला हिच्या डोळयांत दिसतं आहे! सहा मुलींच्या लग्नाच्या संकटानं बाबा वेडे झाले नाहींत. घरदार, जमीनजुमला, नोकरीपर्यंत देखील सर्वस्व गेलं, पण अजून त्यांनीं जीव धरून ठेवला आहे. आई किती शांतपणानं असते! जसे कांहीं आम्हांला कसलेच कष्ट झाले नाहींत. नोकरी गेल्याच्या संकटाचा बाबांनीं किती सदुपयोग करून घेतला! किती बरं मला शिक्षण दिलं! कॉलेजांत जाणाऱ्या मुलीसुद्धां माझी वाखाणणी करतात. हें सारं बाबांच्या धैर्याचं फळ. त्यांचीच मुलगी ना मी? मग मी अशी मनानं दुबळी कां होऊं? बाबा उगीच भ्याले! स्नेहलतादेवीची आत्माहुति पाहून मीहि कदाचित् तसंच करीन, असं त्यांना वाटलं. (हंसून) स्नेहलतेसारखी मी वेडी नाहीं. देवानं मला धैर्य दिलं आहे, बाबांनीं मला शिक्षण दिलं आहे, आईनं मला सहनशीलता शिकवली आहे; मी रॉकेलनं जाळून घेणार नाहीं. दुर्दैवानं माझं लग्न नच झालं तर–[वसंत प्रवेश करतो.]

वसंत : कोण यमुने? तूंच का ही? असला पेहेराव तुझ्या बाबांना पसंत पडत नाहीं, असा समज होता माझा!

यमुना : आम्हां मुलींच्या पायीं, नापसंत असलेल्या पुष्कळच गोष्टी पसंत करून घेणं बाबांना भाग पडतं आहे; त्यांतलीच ही एक, दुसरं काय?

वसंत : (स्वगत) यमुना पूर्वी इतकी धीट नव्हती. प्रसंगानं माणसं धीट होतात असं म्हणतात, तें कांहीं खोटं नाहीं. (उघड) गुलाब कुठं गेला? पार्वतीकाकू पण कुठं दिसत नाहींत त्या?

यमुना : आई देवदर्शनाला गेली आहे. दादा गेला आहे – दादा गेला आहे असाच कांहीं कामाला–बाबाहि त्याच्याबरोबर गेले आहेत.

वसंत : भर दोनप्रहरीं काकू देवदर्शनाला गेल्या आहेत ?

यमुना : आज तसाच पर्वणीचा दिवस आहे. आतां लाज तरी किती दिवस धरायची ? हें मेलं दररोजचंच नाटक चाललं आहे. मला आज पहायला येणार आहेत ! पहायला येणार आहेत असं म्हटलं कीं, पूर्वीं लाजतां लाजतां माझी मुरकुंडी वळत असे ; पण आतां दररोजच्या सरावानं मला त्याचं कांहींच वाटत नाहींसं झालं आहे. उष्टीं भांडीं घासणं आणि पहायला येणारापुढं परीक्षा देणं हीं दोन्ही मला आतां सारखींच वाटतात.

वसंत : (स्वगत) किती फरक झाला आहे हिच्या स्वभावांत हा ! पूर्वीची ती लज्जाशील मुग्ध बालिका कुणीकडे आणि दुष्ट समाजाच्या पहायला येण्याच्या निर्घृण रूढीनं बेदरकार बनलेली ही युवती कुणीकडे ! (उघड) यमुने, मला तुझी फार दया येते.

यमुना : कोल्हटकरांच्या मूकनायकांतलं वाक्य आठवतं का ? दया आणि प्रेम हीं फार जवळ जवळ असतात./

वसंत : होय यमुने, तशीच कांहींशी परिस्थिति आहे खरी.

यमुना : मग ?

वसंत : मग काय ? सर्वत्र अंधार आहे. पुढं, मागं, पहावं तिकडे सारा अंधार आहे. मला कांहींच दिसत नाहींसं झालं आहे. आज तुला पाहायला येणार आहेत म्हणून का हा पेहेराव केला आहेस ?

यमुना : येणारे गृहस्थ जनावरांचे डॉक्टर आहेत. त्यांना असाच पेहेराव आवडण्याचा फार संभव आहे. पाहायला येणाऱ्या प्रत्येक माणसाच्या इच्छेनुरूप आम्हां उपवर मुलींना सजावं लागतं. कळलं ? या कामीं आम्हां उपवर मुलींना समाजानं बाजारच्या वेश्यांच्या मालिकेंत आणून बसवलं आहे—

वसंत : किती कठोर सत्य आहे हें !

यमुना : पण सत्य तरी आहे ना ?

वसंत : सत्य आहे म्हणूनच कठोर आहे. यमुने, आपलं बालपण आठवतं तुला ? किती गोड आठवणी आहेत त्या ! त्या आठवणी जाग्या झाल्या म्हणजे सरोजिनीप्रमाणंच " रम्य तें बालपण देईं देवा फिरुनि " असं म्हणावंसं वाटूं लागतं. पण वाटेल तें म्हटलं, तरी आहे ही स्थिति थोडीच बदलणार आहे ?

कालचक्राच्या तीक्ष्ण कंगोऱ्यांनीं, बालपणींची ती कोमलता, ते निर्मल मनोविकार, तें निष्काम प्रेम, तो अहेतुक स्नेह, सारीं कांहीं कांतून जात आहेत.

यमुना : हताश होणं पुरुषांना तरी शोभत नाहीं. चुलीशीं बसून मुळुमुळू रडण्यासाठीं देवानं हिंदु स्त्रियांना उत्पन्न केलं आहे. पुरुषांनीं नुसते दीर्घ निःश्वास टाकण्यांत मोठंसं काव्य आहे असं निदान मला तरी वाटत नाहीं.

वसंत : यमुने, मीलनापूर्वींच उत्पन्न होणारा विरह मोठा दुःसह असतो. अग्नि उत्पन्न होण्यापूर्वींच कसा पेट घेत असतो हें ज्याला कळेल—

यमुना : तें सर्वांना कळतं—प्रत्येकाला कळतं पण वर्णन करून सांगतां मात्र येत नाहीं. ज्वाला पेट घेतात खऱ्या, पण त्या विझवाव्या कशा हें कळत असूनहि माणूस खऱ्या पाण्याकडे धांव घेत नाहीं. पाणीदारपणाचं पाणी ओतलं म्हणजे असल्या ज्वालेचे फूत्कार दीर्घ निःश्वासांत परिणत होत नाहींत.

वसंत : खरं आहे यमुने, खरोखरच मी भ्याड आहें. तुझ्यावर बालपणापासून माझं प्रेम आहे, असं उघडपणें बोलायला मला अजूनपर्यंत धीर होत नव्हता. यमुने, तुझी ही स्थिति पाहून तर तें प्रेम दुप्पट जोरानं वाढूं लागलं आहे. पण काय करूं ? मी पराधीन आहें. वडिलांच्या मर्जीविरुद्ध मला जातां येत नाहीं.

यमुना : तर मग जिच्यावर तुमचं प्रेम आहे ती दुसऱ्याची झालेली पाहून तुम्हांला मोठं समाधान वाटेल—नाहीं ? आजच्या स्थळाचं न जुळलं तर माझ्या नशिबीं एका वृद्ध आजोबाशीं लग्न करायचं येणार आहे हें तुम्हांला माहीत आहे का ?

वसंत : मी आलों त्या दिवशीं विष्णुपंत असं म्हणत होते खरे. काय करूं ? यमुने, कसं वागावं हें मला मुळींच सुचेनासं झालं आहे. इकडे वडिलांचा धाक—तर इकडे बाळपणापासून हृदयांत सांठवलेलं गाढ प्रेम, या उभयतांत भयंकर रण माजलेलं आहे ! कांहीं तरी केलं पाहिजे खरं. यमुने, आजचं स्थळ जुळूं देऊं नकोस. पुढं काय होतं तें पाहूं.

यमुना : असल्या पोकळ आशेवर आज टळणारं संकट सदाचं कायम करून कशाला घेऊं ! मला आधीं आश्वासन द्या—वचन द्या—आणि—

वसंत : वचन देऊं ? काय करूं ? वचन देऊन तें मला पूर्ण करतां येईल का ?

यमुना : इच्छा आहे तिथं अशक्य असं कांहींच नाहीं.

वसंत : माझी खरीखरी इच्छा तरी आहे का ? यमुने, मला थोडा अवधि दे. मला कांहीं वेळ विचार करूं दे. मला कुणाचा तरी सल्ला घेऊं दे. निदान गुलाबला तरी विचारूं दे. वचन देऊं कसं ?—देऊं का वचन ?

यमुना : निश्चय झाला म्हणजे उपाय आपोआप चालून येतात; विचार करीत बसण्यानं कालाचा अपव्यय मात्र होतो. पहा, एवढा वेळ मी तुमच्याशीं बोलतें आहें पण मला तुमचं नांव घेऊन बोलण्याचं धैर्य होईना. तुमचीं भावंडं तुम्हांला हांक मारतात तसं तर मुळींच म्हणवेना. हें कां बरं ? कशाचं बरं हें लक्षण ?

वसंत : यमुने, भिऊं नकोस ! मी तुला वचन देतों. वाटेल ते कष्ट पडोत; हवा तसा छळ होवो; घर, दार, बाप, बहीण या सर्वांना मुकावं लागो; सर्व संकटांना टाळून मी तुझं पाणिग्रहण करीन, हेंच माझं वचन !

पार्वती : (प्रवेश करून) कोण ? वसंतराव ? केव्हां आलांत ? यमुने, त्यांना बसा तरी म्हणावं कीं नाहीं ? वेंधळ्यासारखी उभी काय राहिली आहेस ? बसा वसंतराव. जा ग, चहाला आधण ठेव. [यमुना जाते.]

वसंत : नको, नको ! मी आतांच चहा घेऊन आलों आहें.

पार्वती : यापूर्वींच चहा घेतलात ? मला नाहीं खरं वाटत. खरंच तें, आम्हां गरिबांकडला चहा तुम्हांला कसा आवडेल ?

वसंत : तुमचा आग्रहच असेल तर घेतों थोडासा ! पण उगीच तुम्हांला चहा करायचा त्रास मात्र !

पार्वती : त्रास कसला त्यांत ? आतां चहाचीच तयारी करणार होतें. आज आमच्या यमूला पहायला येणार आहेत, तेव्हां त्यांच्यासाठीं तरी चहा ठेवलाच पाहिजे ना ? असे किती वेळां चहा ठेवले, किती मेजवान्या झाल्या, किती जण पाहून गेले, पण रोज आपलं तेंच चाललं आहे. येतात, पहातात, चहा घेतात आणि जातात. हुंड्याचं नांव आलं कीं, मग बरीक कंबर खचते आमची आणि सारा उसना उत्साह जिथल्या तिथं नाहींसा होतो.

वसंत : या हुंड्याच्या पायीं काय अनर्थ ओढवणार आहेत देव जाणे ! (जवळ पडलेला चित्रमयजगत्‌चा अंक घेऊन चाळूं लागतो.) आजपर्यंत या चालीचं प्राबल्य फक्त सारस्वत, कायस्थ, पाठारे वगैरे जातींतच विशेष होतं. परंतु हळुहळु ही राक्षसी चाल आम्हां कोकणस्थांवरहि झडप घालूं लागली आहे. (पाहून दचकून) हें काय ? हा अंक इथं कुणी आणला ? यमुनेनं पाहिला नाहीं ना ?

पार्वती : (घाबरून) काय आहे त्यांत असं ?

वसंत : हुंड्याचा बळी ! जिकडे पाहावं तिकडे हुंड्याचे बळी ! बंगाल्यांतील स्नेहलता नांवाच्या मुलीनं हुंड्याच्यापायीं आपलं लग्न होत नाहीं म्हणून अंगावर

रॉकेल ओतून स्वतःला जाळून घेतलं, ती हकीगत मुलीच्या फोटोसह या अंकांत आली आहे.

पार्वती : घेतील, जाळून घेतील! ही चाल अशीच वाढत चालली तर इकडच्या मुलीहि अशाच स्वतःला जाळून घेतील; पण हुंडा उकळणाऱ्या मुलांच्या बापांचे डोळे कांहीं केल्या उघडणार नाहींत. अगबाई! पण पोरीनं तें नाहीं ना पाहिलं ? नाहींतर भलतंच कांहीं तरी व्हायचं! पोर आहे आततायी. कांहींतरी जिवाचं बरंवाईट करून घ्यायची!

वसंत : मला नाहीं तसं वाटत! पहिल्यांदां तसं वाटलं खरं, पण थोड्या विचारांतीं माझं मत बदललं. आतां यापुढं तरी तसं कांहीं व्हायचं भय नाहीं.

पार्वती : यापुढं कां भय नाहीं?

वसंत : पार्वतीकाकू, मी सांगतों ही गोष्ट कुठं उघड करूं नका. फार काय, दिगंबरपंतांनासुद्धां कळवूं नका. मीं असं वचन दिलं आहे—

पार्वती : कसलं वचन ?

वसंत : पार्वतीकाकू, कुणाजवळ यांतलं एक अक्षरहि बोलणार नाहीं अशी शपथ घ्या.

पार्वती : शपथ घेतें. तुम्ही आतां सांगाल तें मी कुणापाशींहि बोलणार नाहीं. आतां झालं ?

वसंत : काय वाटेल तें करून यमुनेशीं लग्न करायचं मीं तिला वचन दिलं आहे.

पार्वती : देव तुम्हांला उदंड आयुष्य देवो! (डोळे पुसते.) शेवटीं माझा धांवा एकदां देवाच्या कानीं पोंचला. वसंतराव, या देहाचं कातडं काढून त्याचे जोडे तुमच्या पायांत घातले तरीदेखील तुमचे उपकार फिटायचे नाहींत. माझी पोर किती गुणी आहे सांगूं! तुम्हांला आतां तें अनुभवानंच कळेल. देव तुमचा संसार सुखाचा करील. केवढं अरिष्ट टळलं; नाहींतर काय होईल आणि काय न होईल असं अलीकडे वाटत होतं मला.

वसंत : (स्वगत) दुःखितांच्या अश्रुमार्जनाचा आनंद केवढा मोठा असतो, याचा अनुभव मला आज आला. पण अश्रुमार्जन तरी कसलं! अश्रु हें दुःखितांचं निरंतरचंच वैभव आहे. सदोदित ते दुःखाचे असतात, पण अशा एखाद्या वेळीं त्यांचं आनंदाश्रूंत रूपांतर होतं. किती स्फुंदस्फुंदून आनंदाश्रू गाळते आहे बिचारी!—

पार्वती : मग आतां आजची पाहायची विटंबना तरी कशाला उगीच ?

वसंत : हेंच तें. मीं तुम्हांला सांगितलं ना कीं, ही हकीगत दिगंबरपंतांनाहि कळतां कामा नये म्हणून ? अजून किती तरी अडचणी आहेत, त्या टाळण्याचे उपाय आधीं योजले पाहिजेत. [यमुना चहा घेऊन येते.]

पार्वती : यमुने, दे तो चहा आपल्या—

वसंत : अंहं ! बोलायचं नाहीं—

यमुना : म्हणजे ? आईला देखील सांगितलं वाटतं !

वसंत : या वेळीं 'अळिमिळी गुपचिळी' हें लहानपणचं वेदसूत्र आठवतं ना ? या वेळीं आधीं बोलेल त्यानं भांडीं घांसावीं–[यमुना चहा देते.] या चहाची शपथ ! हा चहा भारीच सुरेख जमला आहे !

पार्वती : जगांत अशीच तुमची चहा होवो म्हणजे झालं.

वसंत : मी आतां जातों. अरेच्या, ही मंजिरी आली ! मला तिच्या दृष्टीला पडतां कामा नये. या पार्वतीकाकू, मला आधीं मागील दाराचा रस्ता दाखवा.

[वसंत व पार्वतीकाकू जातात. मंजिरी येते.]

मंजिरी : काय विद्याशंकरभारती, झाली का आपली स्वारी रंगून तयार ? आतां नाटकाला केव्हां सुरुवात व्हायची ?

यमुना : अजून पाहिली नाहींस ती विटंबना, म्हणून तुला ही थट्टा सुचते आहे.

मंजिरी : काल उगीच खेप फुकट गेली मात्र. मी आपली येऊन तुला सजवून संध्याकाळपर्यंत वाट पहात बसलें, पण तो तुझा जनावरांचा डॉक्टर कांहीं आला नाहीं.

यमुना : असंच चालत असतं बरं ! आज येतों, उद्यां येतों असे निरोपांवर निरोप बदलत असतात. इकडे दररोज आपलं गौरीसारखं सजून बसावं आणि प्रेक्षक न आल्यामुळं बंद राहिलेल्या नाटकांतील नटासारखा निराशेनं पोशाख उतरावा,—असं चाललेलं असतं. बरं !, सजायचं तरी किती ? कुणी जुन्या काळचे शास्त्रीबुवा पहायला आले म्हणजे केंस खेंचून, मान तणतणेपर्यंत वेणी घालावी लागते; डोईला चंद्रकोर राकडी, कानांत बाळया-बुगड्या, ओंचे सांवरलेलं लुगडं, कपाळभर कुंकू—

मंजिरी : आणि गालभर लाज बळेंच ओढून आणावी लागत असेल नाहीं ? लेबलावरून मालाची परीक्षा आहे म्हणायची !

यमुना : बरं, पुढं यायचं तें एकदम येतां नये, उगीच वेळहि लावतां नये.

पुढं येतांच दोन गुडघ्यांत मान लपवून बसलं पाहिजे. अगदीं मान म्हणून दिसतां कामा नये.

मंजिरी : वधूपक्षच कीं नाहीं ! मुलींना कसला आला आहे मान ?

यमुना : खरंच ! मुलींना कुठं आहे मान ? नाहींतर ही पहायची विटंबना केव्हांच नसती का थांबली ? दुर्भाग्य तुझं कीं, तुला अजून हे सोहाळे अनुभवतां आले नाहींत.

मंजिरी : लग्नसोहाळयांतला हा पहिला सोहळा आहे वाटतं !

यमुना : अग पहिले सोहाळे म्हण !

मंजिरी : हो, खरंच ! आजपर्यंत दहापंधरा इसम तरी तुला पाहून गेले असतील !

यमुना : दहापंधरा कां ? मीं अगदीं चांगला हिशेब ठेवला आहे. आज पहायला येणारे हे ब्याण्णवावे !

मंजिरी : काय ? नाइन्टीटू ? आठच कमी सेंचरीला ? एवढ्या प्रसंगांतून कशी निभावली असशील तें तुझं तुलाच माहीत. पण आलेच ते. ते पहा, या दोघांतला तुझा दादा कुठला ?

यमुना : पिन्सनेझ चष्मा लावला आहे ना, तो आमचा गुलाबदादा. चल आधीं आंत.

[त्या आंत जातात. गुलाब, मनोहर व दिगंबरपंत येतात.]

गुलाब : या मनोहरपंत, बसा. मामा, यमूला घेऊन या ना बाहेर.

[दिगंबरपंत जातात.]

मनोहर : हें घर अगदीं गलिच्छ वस्तींत आहे. आंतील सामानहि अगदीं भिकार दिसतं !

गुलाब : आणि या भिकार सामानांत तूं अगदीं उकिरड्यांत पडलेल्या चिंतामणीसारखा शोभतोस. ओ ! व्हॉट् ए ब्यूटिफुल् ब्रूट यू आर ! (Oh ! What a beautiful brute you are !)

मनोहर : हें पहा गुलाब, तुला एकदां सांगून ठेवतों—या जागीं तरी पशु, ब्रूट म्हटलेलं खपायचं नाहीं मला. एकदम चिडून, निघून जाईन मी.

गुलाब : नाहीं बुवा, राहिलं. करतां काय ? जांवई म्हणजे कृष्णसर्प, दंश करायचा पटकन् किंवा शिंग तरी मारायचा.

मनोहर : पुन्हां सांगतों, नाहीं तर जाऊं ?

गुलाब : नको, नको, चाललीच आहे थट्टा? अरे थट्टा करणं हा मेव्हण्याचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे.

(दिगंबरपंत, यमुना, मंजिरी येतात. पार्वती दाराआड उभी राहते.)

दिगं० : ये यमू, बैस इथं. ये मंजिरी, तूंहि बैस.

गुलाब : ही वसंताची बहिण वाटतं? बसा मंजिरीबाई, या खुर्चीवर बसा.

मनोहर : हं आतां–(हळूच खिशांतील यादी काढून पाहातो.) तुमचं नांव काय?

यमुना : यमुना.

मनोहर : तुमच्या वडिलाचं नांव काय? मोठ्यानं बोला!

यमुना : दिगंबर भिकाजी खरे.

मनोहर : तुम्ही किती भावंडं?

यमुना : आम्ही आठ बहिणी आहोंत.

मनोहर : (स्वगत) आठ बहिणी? अरे बापरे! (उघड) सर्व बहिणी हयात आहेत का?

यमुना : आहेत.

मनोहर : (हळूच यादी पाहून) तुमचे वडील हयात आहेत का? नसल्यास ते कोणत्या रोगानं व कितव्या वर्षी वारले?

गुलाब : अरे ए पशु, आमच्या मामांची ही मुलगी, हें तुला ठाऊक आहे ना?

मनोहर : (स्वगत) अरेच्या! यादींत घोटाळा केला. (उघड) बरं, तो प्रश्न राहूं दे. तुम्हांला वाचतां येतं का?

यमुना : येतं.

मनोहर : एक पुस्तक आणा पाहूं! [यमुना ३-४ पुस्तकें आणते.] हें काय? रघुवंश. नको रे बुवा! हें काय? केनिलवर्थ. माय् गॉड्! हें काय? हीरोज अॅंड हीरोवर्शिप्–कार्लाइलचं. कुणाचीं बुकं हीं?

मंजिरी : तिचींच बुकं बरं तीं!

मनोहर : मराठी बुक नाहीं वाटतं? हल्लीं इंग्रजी शिक्षण फार बोकाळल्यामुळं, मुलींदेखील मराठीकडे दुर्लक्ष करीत असतात. मला मराठींतच परीक्षा घ्यायची आहे. एक मराठी पुस्तक इकडे द्या पाहूं. (मंजिरी एक बुक आणून देते. तो उघडून यमुनेच्या हातीं देतो.) हं, इथून वाचा पाहूं.

यमुना : (वाचते.) "पृथ्वीवरील पुष्कळ घरें केवळ स्मशानें झालेलीं असतात. तिथें गतायु झालेल्या आशा–उमेदींचीं व प्रेमाचीं भुतें मात्र नाचत असतात."

मनोहर : गतायु म्हणजे काय ?

यमुना : गत म्हणजे गेलेलं, आयु म्हणजे–आयुष्य. अर्थात् नष्ट झालेल्या आशा-उमेदीचीं भुतं.

मनोहर : चूक. गतायु म्हणजे-गत म्हणजे सतारीची गत. आयु म्हणजे ? (स्वगत) आय आणि व्यय. (उघड) आय म्हणजे उत्पन्न. गतायु म्हणजे, सतारीच्या गति शिकवून होणारं उत्पन्न.

गुलाब : (स्वगत) मराठीच्या प्रोफेसराची एखादी जागा खालीं आहे कीं काय याची मला चौकशी केली पाहिजे.

मनोहर : पुढं वाचा.

यमुना : (वाचते) " लहानपणीं जेव्हां आम्ही राम व सीता, सत्यवान् व सावित्री, यांच्या गोष्टी ऐकतों, तेव्हां सुखदुःखप्रसंगीं परस्पर अचलनिष्ठेचे देखावे दाखविणारें—"

मनोहर : नीट वाचा. अचल नव्हे, अंचल असेल.

यमुना : इथं अचलनिष्ठाच आहे, अंचलनिष्ठा नाहीं.

मनोहर : तुम्हांला कळत नाहीं. 'परस्पर अंचलनिष्ठेचे देखावे' असंच असलं पाहिजे. कदाचित् छापणारानं अनुस्वार खाल्ला असेल. गो ऑन्.

यमुना : (वाचते.) " अंचलनिष्ठेचे देखावे दाखविणारें संसार हें सुंदर नाटक आहे अशी गोड कल्पना सतत आमच्या अंतःकरणांत वागत असते. पण जगाचा जसाजसा अनुभव येऊं लागतो तसतशीं तीं सुखस्वप्नें पार मावळून जातात आणि आमचे डोळे उघडतात. ",

मनोहर : मिटा पुस्तक. आतां वाचलेल्याचा भावार्थ सांगा पाहूं.

गुलाब : तिला बिचारीला भावार्थ काय सांगतां येणार ? तुम्हीच सांगा ना.

मनोहर : वाहवा ! स्वतः वाचलेल्या मजकुराचा भावार्थ सांगतां येऊं नये म्हणजे काय ?

गुलाब : आपलं मराठी भाषेचं अगाध ज्ञान पाहून ती बिचारी दिपून गेली आहे.

मनोहर : माझा मराठीवरचा अनुसंग कीं काय तो फारच जबरदस्त आहे.

मंजिरी : व्यासंग वाटतं ?

मनोहर : तुम्हांला मराठींत काय कळतं आहे ?

गुलाब : मग भावार्थ सांगतां ना ?

मनोहर : स्वतः वाचून ज्याला कळत नाहीं, त्याला दुसऱ्यानं सांगून कितीसं कळणार !–काय पुस्तक हें ? 'सुधा.–बरं, हें नेऊन आंत ठेवा पाहूं.' (यमुना तें घेऊन जवळच्या वाटेनें आंत जाते.) तिकडून नको, इकडून जा. (तशी जाते.) (स्वगत) लंगडी कांहीं नाहीं. आतां–(यादी पाहून खिशांतून सुई व दोरा काढतो.) ही सुई या दोऱ्यांत ओंवून द्या पाहूं. (यमुना हंसत हंसत तसें करते.) दृष्टि ठीक आहे. [उषा व निशा येतात.]

गुलाब : काय ग, आलांत शाळेंतनं ? गप्प बसा हं. गडबड करूं नका.

मनोहर : कुणाच्या मुली ह्या ?

मंजिरी : कां ? यांची देखील परीक्षा घ्यायची आहे वाटतं ? अहो डॉक्टरसाहेब, सध्यां एकीचीच परीक्षा घ्या. ही एवढी एकच लग्नाची मुलगी आहे.

मनोहर : तुम्हांला स्वयंपाक करतां येतो का ?

उषा व निशा : हो येतो.

उषा : तुमच्या घरांत पंधरा माणसं असलीं तरी त्या सर्वांना मी रांधून वाढीन.

मनोहर : (यमुनेला) मी तुम्हांला विचारतों आहें. तुम्हांला जेवण करतां येतं का ?

यमुना : येतं.

मनोहर : (यादी पाहून) घाईचा भात करतां येतो का ?

उषा : घाईचा भात ? भात असतो तांदळाचा, उपासाला वऱ्यांचा, देशावर राळयांचा आणि कोंकणांत हरिकांचा; पण हा मेला घाईचा भात कुठला ?

मनोहर : नाहीं येत ? ऑफिसची घाई असल्यास मोठी अडचण पडेल. बरं. आतां तुमची नाडी पाहूं.

मंजिरी : तुमची पेशंट् नव्हे ही. बिचारी गरीब गाय, अजून तुमच्या तावडींत आली नाहीं खरी.

गुलाब : गरीब गाय म्हणूनच ते नाडी तपासायला मागताहेत. पण संभाळ हो, लाथ झाडील एखादी.

मनोहर : मीं पुष्कळ नाठाळ गाई वठणीला आणल्या आहेत. असो.–प्रकृति सुदृढ दिसते. मीठ तोडलं नाहीं वाटतं हिचं ? बहुतेक वाढत्या मुलींचं मीठ तोडीत असतात; नाहींतर त्या लठ्ठ फुगायच्या कदाचित्. बरं असो. आतां मी आटोपतं घेतों. आतां अशी मान वर करून दोन मिनिटं माझ्याकडे पहात रहा पाहूं !

(घड्याळ काढून मिनिटें पाहतो.) हं आतां सांगा, माझ्याशीं लग्न लागल्यास तुम्हांला कसं वाटेल ?

उषा : लग्न लागल्यासारखं वाटेल.

मनोहर : मुली, तूं बोलूं नकोस,–(यमुनेस) हं सांगा, तुमचं माझ्यावर प्रेम आहे का ? (यमुना उठून आंत जाते.) प्रेम आहे खरं ! म्हणून तर मुरका मारून निघून गेली.

दिगं० : पोरीला काय विचारतां हें भलतंच ?

मनोहर : भलतंच ! हें भलतंच ? वाः, प्रेमाच्या ज्वालामुखीचा उद्योग–नव्हे उद्वेग झाल्याशिवाय—·

मंजिरी : उद्रेक असेल कदाचित्.

मनोहर : तुम्हांला मराठींत काय कळतं ? उद्वेग झाल्याशिवाय लग्नसाफल्य होत नसतं आणि प्रेम केव्हांहि प्रथम दृष्टांतालाच होत असतं. प्रत्येक नाटकांत आपल्याला असंच दिसून येईल.

मंजिरी : (स्वगत) स्वारीच्या विद्याव्यासंगाची मजल नाटकं पाहण्यापलीकडे गेलेली नाहींशी दिसते.

गुलाब : खरं आहे तें. नाटकांतील प्रसंगच प्रेमप्रसंगाचे मार्गदर्शक असायचे. कारण नाटकं हीं संसाराचीं विचित्रें आहेत—म्हणजे विशेष चित्रं.

मनोहर : अर्थात्. (सर्व चहा घेतात.) बरं, आतां मला असं सांगा दिगंबरपंत, तुमचे वडील आणि मातोश्री कितव्या वर्षीं कोणत्या रोगानं मयत झालीं ? तुमचे चुलते आणि भाऊ कितव्या वर्षीं कोणत्या रोगानं वारले ? तसंच त्यांच्यांतून कुणाला क्षय, रक्तपिती, गलितकुष्ट अगर दुसरा कांहीं परंपरागत उत्पन्न होणारा रोग झाला होता कीं काय ? अशीच माहिती आपल्या कुटुंबाच्या कुटुंबांतील माणसांचीहि पाहिजे आहे.

दिगंबर : ही सर्व माहिती मी मागाहून लिहून कळवीन.

गुलाब : किंवा विमाकंपनीच्या अर्जाचा एक फॉर्मच भरून पाठवूं म्हणजे झालं.

मनोहर : बरं आहे, येतों मी. ही सर्व माहिती आल्यावर अखेरचा निकाल कळवीन. त्यानंतर हुंड्याचं काय तें बोलूं. (जातो.)

मंजिरी : म्हटलं एवढी विटंबना झाल्यावर तरी हुंडा हा शब्द ऐकूं यायचा नाहीं. पण हा कसचा ! अखेरच्या निकालावर हुंड्याचा गुंडा ठेवायला कांहीं

विसरला नाहीं. खरोखर दिगुकाका, लग्न करायचं नाहीं असा माझा आतांपर्यंत निश्चय होता; पण आतांच्या या नाटकानं तो ढांसळूं लागला आहे. असल्या या मूर्ख नवरदेवांची खोड मोडण्याकरितां तरी लग्न करायला तयार होऊन, एकदां ही पहायची कवाईत उलटी करून पहावी, असं मला वाटूं लागलं आहे.

गुलाब : (स्वगत) अस्सं ! लग्न करणार नाहीं म्हणते. अशी तडफ पाहिजे.

दिगंबर : बोलणं फार सोपं आहे. त्या प्रसंगांत सांपडलं म्हणजे होईल ती विटंबना मुकाट्यानं सोसणं भाग पडतं.

मंजिरी : बरं तर. पाहूंच एकदां हा पहायचा फार्स करून.

उषा : खरंच, मंजिरीअक्का, कां ग अजून लग्न झालं नाहीं तुझं ? हुंडा द्यायला तुझे बाबा चांगले गब्बर आहेत म्हणतात !

मंजिरी : माझ्याशीं लग्न करणाऱ्याला आधीं आपल्या आयुष्याचा विमा उतरावा लागेल.

दिगंबर : भलतंच कांहीं बोलूं नये. उषे, निपे, जा ग मंजिरीबरोबर. अगदीं काळोख पडत चालला. कशी एकटी जाईल ती ?

गुलाब : थांब हं उषे, एवढी चोपडी नेऊन वसंताकडे दे.

मंजिरी : आणा इकडे. मीच देतें ती. मला कशाला हवी आहे सोबत ? दररोज सायंकाळीं फिरायला जायची संवय असली म्हणजे सोबतीची फारशी जरूर भासत नाहीं. जातें मी. (मंजिरीखेरीज सर्व जातात.) कसली चोपडी ही ? कवितांची वाटतं ? डॉक्टर आणि कवि ! मोठंच आश्चर्य आहे ! एकदां वाचून तरी पाहिल्या पाहिजेत या कविता. हल्लीं जिकडे पहावं तिकडे हे मेले कवीच बोकाळले आहेत !

[पडदा]

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

[**स्थळः**—बंडगार्डन. वसंत व गुलाब येतात.]

गुलाब : मग पाहिलीस का चोपडी वाचून ?

वसंत : खरं सांगूं तुला गुलाब, आज दोन दिवस माझं चित्त कांहीं ठिकाणावर नाहीं. परीक्षेचा रिझल्ट लागल्यावर तुझीं काव्यं वाचून पाहीन असं मीं तुला सांगितलं होतं खरं, पण तें आतां अगदीं अशक्य झालं आहे मला. परवां मी जो एक अविचार करून बसलों आहें, तेव्हांपासून मला अन्नदेखील गोड लागेनासं झालं आहे.

गुलाब : तूं आणि अविचार केलास ? हें संभवतं तरी कसं ?

वसंत : अविचारच असं कांहीं म्हणतां येत नाहीं, पण थोडा उतावीळपणा झाला खरा. परवां तुला भेटण्यासाठीं मी दिगंबरपंतांच्या घरीं गेलों होतों. त्या वेळीं असा कांहीं चमत्कारिक योगायोग आला कीं, यमुनेशिवाय घरांत कुणींच नव्हतं. सहज बोलतां बोलतां मी भलतीकडेच वाहवलों आणि यमुनेला दुःखमुक्त करण्याचं वचन देऊन आलों.

गुलाब : तिच्याशीं लग्न करण्याचं वचन दिलंस ना ? यांत नवीन तें काय केलंस ? मुंबईहून निघण्यापूर्वीं कायम झाला होताच हा आपला विचार.

वसंत : मी थोडासा याहीपेक्षां पुढं गेलों. ती गोष्ट मीं पार्वतीकाकूंनाहि सांगून टाकली. ती ऐकतांच त्यांना किती आनंद झाला म्हणून सांगूं ? त्यांच्या डोळ्यांवाटे सारखीं पांच मिनिटं आनंदाश्रू वाहत होते.

गुलाब : माझ्याजवळ मामी यांतलं कांहींसुद्धां बोलली नाहीं.

वसंत : मीं तशी शपथच घातली होती तिला. पण गुलाब, मी तुला खरं सांगूं ? मीं वचन दिलं खरं, पण तें माझ्याकडून कसं पाळलं जाणार याचीच शंका मला वाटूं लागली आहे आतां. बाबांच्या रोषाची कल्पना आली म्हणजे—

गुलाब : किती दुबळा आहेस रे तूं ! सत्पक्षाच्या अवलंबनासाठीं वडिलांची

तरी चाड कां बाळगावी ? ‘ प्रल्हादें जनक, बिभीषणें बंधु, राजमाता निंदु, भरतें केली. ’ पुढं थोडंसं बदलून असं म्हणतां येईल कीं, ‘ सत्पक्षाच्या ठायीं जेणें अंतराय, हो का बापमाय, त्यजावे ते.’ सत्य हें नारायणाचं मूर्त स्वरूप आहे. त्यांनीं नारायणासाठीं गणगोत टाकलं, आपण नारायणस्वरूप सत्यासाठीं तसंच करायची तयारी करूं या. फार फार तर काय करतील रे ? घरांतून घालवून देतील, एवढंच कीं नाहीं ? त्याला कशाला भ्यायला हवं ? तूं बी. ए. झाला आहेस, निदान दोघांचं पोट भरण्याइतकी नोकरी तुला कुठंहि मिळेल.

वसंत : पण मी पितृद्रोही ठरेन ना ! लोक म्हणतील, यानं बायकोसाठीं बापाला टाकलं. वस्तुस्थिति तर वेगळीच आहे. अंतःस्थितीकडे लक्ष देणारा तुझ्यासारखा कुणीं असेल तर तो मला दोष देणार नाहीं खरा, पण सर्वसाधारण लोक असंच म्हणतील कीं, मनाजोगी बायको मिळविण्यासाठीं हा बापाबरोबर भांडून निघाला. उच्च शिक्षण मिळालेल्या पदवीधरांवर आधींच अमर्याद वर्तनाचे अकारण प्रवाद येत आहेत, त्यांत एवढं एक उदाहरण मिळालं तर कारणाला विपर्यास करून उच्च शिक्षण दोषार्ह ठरवण्याचा उपक्रम जास्त जोरानं होईल मात्र.

गुलाब : असं होत असतं खरं ; क्षणोक्षणीं बदलत असलेली परिस्थिति कुणीं पहात नाहीं. जुन्याचा काल जुना ; नव्याचा काल आजचा. दशमूळांच्या काढ्याचे दिवस जाऊन हल्लींचा ताप क्विनाईन मागत असतो, हें कुणीं पहात नाहीं. बदललेल्या परिस्थित्यनुरूप वडील माणसांनींहि आपलीं मतं बदललीं तर, हल्लीं चालत असलेली नव्याजुन्याची अमंगल ओढाताण आपोआप नाहींशी होईल. पण परिस्थिति बदलते आहे, हें वडील माणसांना कळेल तेव्हां ना या साऱ्या गोष्टी !

वसंत : मला संकट आहे तें हेंच. दररोज बाबाचा हल्लीं एकच ध्यास असतो. हुंडा किती घ्यायचा ? मानापानाचे आंकडे काय सांगायाचे ? लग्नाला बॅंड कुठला आणायचा ? लग्न पुण्यांत करायचं कीं मुद्दाम मुंबईला जाऊन करायचं ? याशिवाय दुसरा विषय नाहीं.

गुलाब : बी. ए. झालेला मुलगा म्हणजे एक पैशाची खाणच आहे असं त्यांना वाटत असावंसं दिसतं. काय वाटत असेल तें वाटो, पण कार्याला प्रारंभ करायची वेळ आली यांत शंका नाहीं. (मंजिरी येऊन हळूच त्या दोघांमागें उभी राहते) बदललेल्या परिस्थितीप्रमाणें आपण आतां आपले विचारहि बदलूं या. माझ्याबरोबर आतांच मामांकडे चल आणि तूं होऊन यमुनेला मागणी घाल.

वसंत : मी होऊन मागणी घालूं ? बरं, मागणी घातली. पण पुढं काय ? बाबांना ती पसंत पडली पाहिजे ना ?

गुलाब : पसंत पडायला भाग पाडूं. मग तर झालं ना ? यमूचं लग्न तुझ्या बाबांबरोबर व्हावं असं कुठं आपण म्हणतों आहोंत?

वसंत : काय करूं ? गुलाब, मला धीर होत नाहीं रे. काय करूं ?

मंजिरी : (पुढं येऊन) या माझ्या हातांतल्या बांगड्या काढून आपल्या हातांत घाल ; तुला चांगल्या शोभतील या.

गुलाब : अगदीं योग्य वेळीं आलांत तुम्ही.

मंजिरी : कटवाल्यांना कसं पण अगदीं मुद्द्यावर पकडलं ! हळूच दोघेहि मिळून कांहीं न सांगतां निघून आलांत त्याच वेळीं मी समजलें कीं, यांत कांहीं तरी आहे. तशीच तुमचा पाठलाग करीत निघालें, ती वेळींच इथं अचूक येऊन पोंचलें.

गुलाब : खरोखर तुम्ही अगदीं वेळेला आलांत. वसंताला उत्तेजित करायला अधिकारपूर्ण वाणीची कुणी तरी व्यक्ति या वेळीं पाहिजेच होती. आमचा बेत तुम्हांला कळला ना ?

मंजिरी : नुसता बेत करण्यांत काय पुरुषार्थ ? त्याची योग्य अंमलबजावणी झाली पाहिजे ना ! ती होत नसेल तर आहेतच या बांगड्या—

गुलाब : पहा बुवा यांतलं काय पत्करतं तें !

मंजिरी : दादा, कसा रे एवढा बी. ए. झालास ? डिप्लोमा चोरलास तर नाहीं ना कुणाचा ? उच्च शिक्षणानं हेंच का शिकवलं तुला ? नीतिधैर्य म्हणजे काय याची तुला ओळखसुद्धां नाहीं का ? पत्रांत मोठमोठ्या लांबलचक गप्पा मारतां येतात, कीं, मी यंव् करणार आहें आणि त्यंव् करणार आहें. हुंडा न घेणारे कॉलेजांतले दुसरे मुलगे शोधून द्यायला मात्र तुझी तयारी आहे, पण स्वतः ? अहाहा ! तोंड तरी पहा. एवढं लांब तोंड करून विचार कसला करतो आहेस ?

वसंत : मंजू, तुझ्या ध्यानांत येणार नाहींत माझ्या अडचणी. बाबांनीं घरांतून घालवून दिलं तरी त्याचं मला दुःख नाही ; पण लोक माझ्या स्वार्थ-त्यागाचा विपर्यास करतील आणि 'सुंदर दाराकरलोभानें' हा बापाशीं भांडून निघाला असं म्हणतील, याचीच मला मोठी भीति वाटते.

मंजिरी : बरं म्हणतील. लोकांच्या म्हणण्यासाठीं नाककान कापून यमुनेला कुरूप का करावयाची आहे ? लोकांनीं तसं म्हटलं म्हणून तुझा स्वार्थत्याग कांहीं

नाहींसा होत नाहीं. लोकांना काय ? वाटेल तसं बोलणं फिरवितां येतं. आज असं म्हणतील तर उद्यां कदाचित् तुझ्या स्वार्थत्यागाबद्दल तुझी तारीफहि करतील. काय करायचं आहे तुला लोकांशीं ?

गुलाब : भारतकालांत तो अजातशत्रु धर्मराज आणि या विसाव्या शतकांत हा अजातश्मश्रु वसंतराव–हे दोघेच काय ते पापभीरू ! वसंत, रावबहादुरांना नकळत यमुनेशीं तूं चोरटं लग्न लावावंस असं कांहीं म्हणणं नाहीं माझं. रावबहादुरांची भेट घेऊन लग्नाची गोष्ट काढण्याविषयीं आपण मामांना सांगूं. मामा तिकडे येतील त्या वेळीं तूं रावबहादुरांना आपलं मत स्पष्टपणें सांग म्हणजे झालं.

वसंत : हो, असं केल्यास बरं होईल. पण—

मंजिरी : पण काय ? अगदीं बावळट आहेस तूं दादा ! मी तुझ्या जागीं असतें तर यमूशी लग्न लावून कधींच मोकळी झालें असतें. इतर उच्च विचार घटकाभर बाजूला ठेवले तरी, यमूसारखी बायको मिळवण्यासाठीं कसलाहि स्वार्थत्याग केला तरी शोभेल, असं मी म्हणेन.

गुलाब : यमुनेविषयीं तुम्हांला बराच आदर आहेसं दिसतं.

मंजिरी : कां असूं नये ? तिची योग्यताच तशी आहे; ती अनुभवाशिवाय कळायची नाहीं. माझीं कांहीं मतं तिच्या मतांशीं जुळत नाहींत. तरीहि मला तिचा आदर वाटतो. माझा ओढा आयडियल (Ideal) कडे आहे, पण ती आहे अगदीं प्रॅक्टिकल् (Practical). तरीहि तिचे उदात्त विचार पाहून मी अगदीं थक्क होऊन जातें. बंगाल्यांतील हुंड्याच्या रूढीला बळी पडलेल्या स्नेहलतेसंबंधीं बोलतांना ती कालच म्हणाली कीं, स्नेहलता केवळ वेडी, माथेफिरू मुलगी असली पाहिजे. स्नेहलतेला कदाचित् असं वाटलं असेल कीं—

पिलू दीपचंदी (तंग भैली चोलिया०)

तनु जाळी प्रखरा ज्वाला । देइ शम एकदां घात आपुला ॥ धृ० ॥ लोकमुखाचा वणवा सदाचा । जाळि तनु मानसा प्रति पाउला ॥ १ ॥

मार्टीर (Martyr) बनून फक्त एकच दिवस साऱ्या हिंदुस्थानांत खळबळ उडवून दुसऱ्याच दिवशीं विसरलं जाण्यापेक्षां आजन्म अविवाहित राहून आमच्या मेंढक्या समाजाची कानउघाडणी तिला प्रत्यहीं करतां आली असती, असं आहे यमुनेचं म्हणणं !

गुलाब : स्नेहलतेच्या काव्यमय आत्मयज्ञापेक्षां सकृद्दर्शनीं प्रॅक्टिकल (Practical) दिसणारी ही कल्पनाच जास्त परिणामकारक ठरेल खरी.

वसंत : स्नेहलता म्हणज माझी गुरुदेवता आहे. तिच्या फोटोच्या नित्य दर्शनामुळंच माझ्या मनाची आज एवढी तरी तयारी झाली.

मंजिरी : अहाहा ! काय पण तयारी ! टेबलावर अगर दर्शनी जागीं लटकावलेले हे फोटो, खोलीच्या डेकोरेशन (Decoration) पेक्षां कुणावर कांहीं जास्त परिणाम करीत असतील असं नाहीं मला वाटत. स्नेहलतेच्या फोटोच्या दर्शनाचा तुझ्या मनावर असा काय मोठासा परिणाम झाला आहे सांग पाहूं. ! खरं मनोधैर्य दाखवण्याच्या प्रसंगीं स्वाभाविकरीत्या उत्पन्न होणारा दुबळेपणा तर तुझ्या हाडींमाशीं खिळलेला दिसतो आहे.

गुलाब : स्नेहलतेच्या आत्माहुतीविषयीं तुमचं मत काय आहे ?

मंजिरी : माझं मत अगदीं स्नेहलतेसारखंच आहे. तिचं तें पत्र मला इतकं आवडलं कीं, तसलं पत्र लिहिण्याचा प्रसंग आपल्यावर यावा असंच मला वाटूं लागलं आहे.

वसंत : चल, भलतंच कांहीं तरी बोलूं नकोस !

मंजिरी : पाठच्या बहिणीच्या काल्पनिक संकटानं तुझ्या अंगावर शहारे आले, पण यमुनेच्या वास्तविक संकटाचा तुझ्या मनावर तितकाच परिणाम कां रे बाबा होत नाहीं ? हाच तो आप्पलपोटेपणा ! या नात्याच्या पायींच आमचा घात होतो आहे. आपलं तें आपलं आणि दुसऱ्याचं तें दुसऱ्याचं ! खरं सांगूं डॉक्टर ! बाबांची सर्व संपत्ति नाहींशी व्हावी, त्यांची वकिली बुडावी, रावबहादुरी जावी, माझं लग्न करतांना स्नेहलतेच्या बापाप्रमाणंच घर गहाण ठेवण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर यावा आणि मग असंच एक टोंचून लिहिलेलं गोडसं पत्र लिहून स्वतःला जाळून घ्यावं, असंच आपलं मला वाटतं, कारण—

जिल्हा–केरवा (मग रोको ना परो०)

धनहीन शांतवाया माता दयाळा चिता ॥धृ०॥ नेई सकळ दैन्यापरता । यातना न देतां ॥ १ ॥ बहु जिव्हाळिं जी कुरवाळी । साउली अनाथा ॥ २ ॥

गुलाब : काव्यमय जीवनाची–जीवनांची कसली !–काव्यमय मरणाचीच तुम्हांला फार आवड दिसते !

मंजिरी : काव्य हेंच माझं जीवन आहे. म्हणूनच दादानं यमुनेला मागणी घालायचा केलेला रूढाचाराविरुद्ध पण काव्यमय बेत मला फार आवडला.

गुलाब : (स्वगत) एकूण हिला काव्याची आवड आहे. (उघड) बरं चला, आतां उशीर झाला. आम्ही आतां मामांकडे जाऊन पुढील बेत पक्का करून टाकतो.

मंजिरी : हो, बरी आठवण झाली. मला तुमची क्षमा मागायची आहे.

गुलाब : माझी क्षमा ? ती कां म्हणून ?

मंजिरी : तुम्हीं दादाकडे देण्यासाठीं दिलेली चोपडी मीं उघडून वाचली.

गुलाब : खरोखरच उत्तम झालं. वसंतासारख्या हृदयशून्य पदवीधरानं त्यावर आपला रुक्ष अभिप्राय देण्यापेक्षां, तुमच्यासारख्या काव्यप्रिय वाचकाचा अभिप्राय मला जास्त ग्राह्य होईल. कारण—

मियांमल्हार-एकताल (कहे लाडली०)

कवितासुता लालित झाली क्षणकाल तरी सुफलित परिगणना कविमना ॥ धृ० ॥ अरसिक जरि कुणी काव्या गुणदोष दे फार अनुदार मनानें । तरि मग होई अतितर कविहृदया वेदना ॥ १ ॥

मंजिरी : त्या कवितांवर अभिप्राय देण्याची माझी पात्रता आहे कुठं ? त्यांतील कांहीं कविता यापूर्वीच एका प्रख्यात मासिक पुस्तकांत वाचून मी तल्लीन झालें होतें. पण आतांच कशाला ? (हंसून) त्याविषयीं मग केव्हां तरी बोलूं.

वसंत : बरं झालं. माझ्यावरचं एक संकट टळलं. गुलाब, एवढ्यापुरता तरी मी आतां सुटलों बरं !

मंजिरी : तुमच्या कविता खरोखरीच हृदयंगम आहेत.

गुलाब : थँक् यू फॉर युवर काइंड ओपिनियन (Thank you for your kind opinion) बरं, येतों आतां. चल वसंत. (जातांना) वसंताबरोबरच माझंसुद्धां लग्न व्हायचा योग आहे कीं काय ! [दोघे जातात.]

मंजिरी : अविवाहित राहण्याचा माझा निश्चय ढांसळणार कीं काय ? माझं मन अगदीं निश्चल आहे असा आतांपर्यंत माझा समज होता, पण आतां काय झालं हें ! त्या कवितांनीं खरोखरच जसं मला वेड लावलं आहे तसंच वेड त्या कवितांच्या जनकाचंहि लागलं आहे ? त्यांना घेऊन एकदां मंचरपर्यंत ट्रिप केली पाहिजे. मंजिरीनं हें मंचरिंग केल्याशिवाय गुलाबाचा सुवास दरवळणार

नाहीं.-कांहीं रोग तर जडला नाहीं मला ? याच डॉक्टरना एकदां प्रकृति दाखवून पहावी. पण क्लायमेट चेंज करण्यासाठीं त्यांनीं मला आपल्याच घरच्या वॉर्डांत कायम रहायला लावलं तर ! वेडे मंजिरी; आज आपलं मन गमावून बसलीस यांत शंका नाहीं—

बागेसरी–झपताल

जन्मला या क्षणीं । प्रणयतरु सफलसुम नेणतां हृदयवनिं आक्रमि अविकल मन ॥ धृ० ॥ राही निराधार दृढमूल ठायीं । व्यापी सकल ठाव । सुमनसुरभ विखरुनि मनिं तरल करित मति ॥ १ ॥

(दचकून) पण किती अप्पलपोटी मी ही ! दादाला मात्र मला हवीं तशीं नांवें ठेवतां आलीं आणि मी स्वतःच हें काय करतें आहें ? नो ! तें कांहीं नाहीं. यमूचं आणि दादाचं लग्न जुळेपर्यंत ही गुलाबाची कळी-ही प्रेमाची उनाड उकळी-मला हृदयांतच लपवून ठेवली पाहिजे; नाहींतर पाहायचं कुणी तरी !

[जाते.]

प्रवेश २ रा

[**स्थळ** : दिगंबरपंतांचें घर]

दिगं० : शेवटीं ही आशाहि ढांसळली ! बाराशें रुपये कुठले देऊं ? एकटाच मुलगा आहे, तेव्हां हुंड्याचा प्रश्न बहुतकरून निघणार नाहीं, अशी भलतीच आशा हृदयाशीं कवटाळून आनंदांत होतों; पण मनोहरपंतांचा हा निरोप वज्रासारखा माझ्या हृदयावर आदळला. आतां कसला वज्राघात ? असले हजारों वज्राघात सोसून माझें हें हृदय वज्राहूनहि कठोर बनत चाललं आहे. झालं, आतां दुसरा दरवाजा पाहिला पाहिजे. दुसरा म्हणजे कुठला ? गुंडोपंत पेन्शनरचा का ? माझी लाडकी यमू म्हाताऱ्याला देऊं ? जिला शिक्षण देतांना मी नोकरी गेल्याचं दुःखसुद्धां विसरलों; साऱ्या मुलींत जी मला प्राणापेक्षांहि प्रिय आहे; आजपर्यंत नुसत्या दुःखमय दृष्टिविक्षेपानंसुद्धां जिनं मला दुखवलं नाहीं; अजूनपर्यंत लग्न न झाल्यामुळं इतर मुलींप्रमाणं झुरणीला लागून जिनं माझं दुःख द्विगुणित केलं नाहीं; ती माझी यमू–माझी आवडती यमू–मी समजून उमजून प्रेताच्या गळयांत का बांधूं ?

पार्वती : (प्रवेश करून) असं हातावर डोकं ठेवून कां बसायचं तें ?

दिगं० : आठ मुली दिल्या त्याच दिवशीं ब्रह्मदेवानं आमच्या हाताची गांठ डोक्याशीं घालून दिली आहे.

पार्वती : मनोहरपंतांचं काय झालं ?

दिगं० : काय व्हायचं ? उत्तर दररोजचंच आहे. हुंडा ! आतां मला तरी कुणी विकत घ्या म्हणावं ! हरिश्चंद्रासारखं स्वतःला विकून घेऊन तरी समाजाच्या ऋणांतून मुक्त होऊं म्हटलं, तर माणसं विकत घेण्याचे दिवस आतां राहिले आहेत कुठं ? आहेत तींच माणसं फुकट द्यायची देणाराची तयारी असतांना, घेणारा वर आणखीं दक्षिणा मागतो ! हा काय सनातन हिंदु धर्म ?

पार्वती : पोरीचं बाशिंगबळच खडतर ! आतां दुसरीकडे कुठं पहायचं ?

दिगं० : कुठं पहायचं ? म्हाताऱ्याचं स्थळ पाहूं का एखादं ?

पार्वती : असलं बोलणं शोभतं का इकडे ?

दिगं० : मग काय करूं तर ? भिकाऱ्याला वाली आहे कोण ?

पार्वती : भिकाऱ्याचा वाली परमेश्वर ! दुसरा कोण आहे ? पण माझं वेडीचं एकदां ऐकायचं ! रावबहादुर काळ्यांकडे एकदां विचारून पाहिलं तर नाहीं का चालायचं ?

दिगं० : म्हणजे मला त्यांनीं वेड्याच्या हॉस्पिटलांत नेऊन ठेवावं ! छान युक्ति !

पार्वती : एकदां खुद्द वसंतरावांनाच विचारून पाहिलं तर ?

दिगं० : समज घटकाभर—ते कबूल झाले—

पार्वती : मग काय—सोन्याहून पिवळं होईल.

दिगं० : डोळे होतील हिरवेपिवळे. माझं भंगलेलं घर सपशेल कोसळून पडलं तरी चालेल, पण दुसऱ्याचं घर मोडायचा प्रयत्न मी केव्हांहि करणार नाहीं.

पार्वती : यांत घर मोडणं तें काय बाई ? आपण जबरदस्तीनं तर त्यांची कबुली घेणार नाहीं ना ?

दिगं० : जबरदस्ती न झाली म्हणून काय झालं ! त्याचे परिणाम फार विचित्र होतील ना ! रावबहादुरांच्या मर्जीविरुद्ध वसंतराव यमूशीं लग्न करायला तयार झाले तर मग त्यांना घरालाच मुकावं लागेल.

पार्वती : पण त्यांनीं आपल्या वडिलांची समजूत घातली तर ?

दिगं० : तर मग समुद्रावरून पर्वत चालत गेले असं मी समजेन.

पार्वती : तसं होणं इतकं का अशक्य आहे ?

दिगं० : तुला रावबहादुरांचा स्वभाव माहीत नाहीं. त्यांच्याकडे वादविवाद करणें

देखील शक्य नसतं. आपल्या मताच्या समर्थनासाठीं ते इतक्या गोड गोड थापा देतील कीं, ऐकणारा गारीगार होऊन आपलंच मत विसरून जाईल.

पार्वती : आपणहि तसंच गोड गोड बोलावं !

दिगं० : आपला वधूपक्ष आहे हें तूं विसरतेस. मुलीचा बाप कसंहि बोलला तरी मुलाच्या बापाला तें कडूच लागायचं !

पार्वती : पण माझ्या वेडीच्या शब्दाकरितां तरी एकदां विचारून पहायचं !

दिगं० : माझ्या आतांपर्यंतच्या झालेल्या अपमानांत आणखी भर पडावी अशीच तुझी इच्छा असेल, तर येतों रावबहादुरांच्या चार लाथा खाऊन.

[गुलाब व वसंत येतात.]

गुलाब : कुणाच्या लाथा खायची गोष्ट चालली आहे मामा ?

दिगं० : मुलांच्या बापांच्या, दुसऱ्या कुणाच्या ? या कामीं आम्ही मुलींचे बाप प्रत्यक्ष देवाची बरोबरी करतों. विष्णूनं भृगु ऋषीची लाथ खाऊन उलट त्याचे पाय दुखले असतील म्हणून जसं त्याचं पादसंवाहन केलं, तशाच मुलांच्या बापांच्या लाथा खाऊन, त्या गोड लागतात असं कबूल करून, वर त्यांचे पाय चुरावे लागतात. बसा वसंतराव, असे उभे कां ?

गुलाब : एकूण मुलीचा बाप झाल्यानं माणसाला देवपण येतं म्हणायचं ! आणि तें देखील देवाला देवपण आणणाऱ्या अत्यंत महत्त्वाच्या कारणामुळंच !

दिगं० : कारणापर्यंतच देवपणाची मजल; पण पुढं काय ?

गुलाब : कां बरं ? देवांत आणि तुमच्यांत काय फरक आहे ? तो क्षीरसागरांत राहतो, तुम्ही दुःखसागरांत बुडालेले असतां ! लक्ष्मी त्याच्या पायातळीं आहे , तुमच्याहि ती तळालाच असते, कारण ती हातीं लागत नाहीं ! ऋषिमुनि त्याचं गुणगान करीत असतात, मुलांचे बापरूपी महर्षि तुमचे पोवाडे गात असतात ! तो गरुडवाहन आहे, पण पहायला येणारे मुलांचे बाप आणि मुलगे पदोपदीं·तुम्हांलाच गरुड करीत असतात—,

देस सोरट–त्रिवट (कान्हा नंदके खिलोरी०)

दैवा ठाव नाहीं कोठें । जाहले देव त्यामुळें ते हे ॥ ध्रु० ॥
जगाच्या विनाशकालीं सुखि हे रहाती । ये अमृतीं विष यांतें ॥ १ ॥

दिगं० : (हंसून) वसंतराव, आमचा नानू खरा खरा कवि आहे कीं नाहीं ?

वसंत : गुलाब खरोखरीच गुलाब आहे. त्याला पाहतांच दुःखी माणसाला देखील प्रफुल्लित होणं भाग पडतं. मीच पहा ना, एका घटकेपूर्वी अगदीं उदास झालों होतों–पण एका क्षणांत त्यानं मला माणसांत आणलं.

दिगं० : तुम्ही उदास झाला होतां ? उदास होण्याजोगी ईश्वरानं तुम्हांला कोणतीहि उणीव ठेवलेली नाहीं.

वसंत : तेंच सांगण्याकरितां मी इथं आलों आहें.

पार्वती : इडापिडा टळो. काय झालं आहे ?

वसंत : सांगायला माझं तोंडच घेत नाहीं.

पार्वती : कांहीं बरीवाईट बातमी तर नाहीं ना ? सारीं खुशाल आहेत ना ?

गुलाब : काय वेडा आहेस रे वसंत ! आनंदाची गोष्ट काय असं लांब तोंड करून सांगायची ?

पार्वती : आनंदाची ? तीच का ? परवां मला सांगितलीस तीच का ?

दिगं० : तुला परवां काय सांगितलं यांनीं ?

वसंत : होय. तीच हकीकत बरं काकू !

गुलाब : काकू काय ? वेड्या, मामी म्हण.

दिगं० : तुझी मामी ती वसंतरावांची मामी कशी होईल ?

वसंत : आतां तूंच सांग गुलाब. मला लाज वाटते.

गुलाब : एक मुरका तरी मार. लाज वाटते म्हणायला लाज नाहीं वाटत ? मी शब्दसुद्धां बोलणार नाहीं.

वसंत : काय करावं ? मोठी पंचाईत आली.

पार्वती : इतकं नको कांहीं, मीच सांगतें. मग तर झालं ना ?

गुलाब : हं मामी, खबरदार ! एक शब्दसुद्धां बोलायचा नाहीं. यालाच काय तें बोलूं दे !

वसंत : बरं तर ! दिगंबरपंत, मी आपली मुलगी—(थांबतो) मुलगी म्हटलं तर चालेल का ?

गुलाब : खरोखरच तूं मुलगी !—

वसंत : मी यमुनेच्या पाणिग्रहणाच्या याचनेकरितां आलों आहें.

गुलाब : शाबास ! भले शाबास ! आतां कोण म्हणेल वसंत हा कालिदास नव्हे म्हणून !

दिगंबर : रावबहादुरांच्या परवानगीनंच तुम्ही असं सांगत आहां का ?
वसंत : नाहीं !
दिगंबर : तुमची याचना व्यर्थ आहे.
वसंत : आज परवानगी नसली तरी ती पुढं मिळायची मला आशा आहे.
दिगं० : आधीं परवानगी मिळवा आणि मग माझ्याकडे या—किंवा मला बोलवा.
गुलाब : (स्वगत) शाबास रे माझ्या मामा.!
वसंत : माझी एक विनंती आहे.
दिगंबर : आतां हा विषयच पुरे !
वसंत : गुलाब, आतां काय करायचं ?
गुलाब : पुढं काय तें बोलायचं—
वसंत : दिगंबरपंत, लग्न करीन तर यमुनेशींच करीन अशी मीं प्रतिज्ञा केली आहे. पार्वतीकाकूंना माहीत आहे ती सारी हकिकत.
दिगंबर : (पार्वतीस) काय ? तुला माहीत आहे ? अशी प्रतिज्ञा करायला तुझी संमति होती तर ! किती आशाळभूत आहेस तूं ! असा अविचार करायला तूं संमति तरी कशी दिलीस ?
पार्वती : (रडत) माझी चूक झाली. तात्कालिक आनंदानं मला भुरळ पडली. मला क्षमा करायची.
दिगं० : म्हणूनच मला मघाशीं तसं सांगत होतीस वाटतं ? बायकांना मागला पुढला विचार नसतो म्हणतात तो हाच !
पार्वती : (रडत) मला क्षमा करायची म्हणतें ना ! रावबहादुराचा स्वभाव मला काय माहीत ? मुलाचा हट्ट बाप पुरवणार नाहीं असं मला तरी कसं वाटावं ? त्या वेळीं माझ्या कांहींसुद्धा ध्यानांत आलं नाहीं आणि मी वेडीनं उभयतांना आशीर्वादसुद्धां दिला.
यमुना : हें काय ? आई, अशी रडतेस कां ?
दिगं० : रडते आहे तुझ्यासाठीं !
यमुना : तें तर रोजचंच चाललं आहे; पण चारचौघांत रडत असतांना आईला मीं पाहिलं नव्हतं कधीं.
दिगं० आज पहा तर मग ! आम्हां मुलींच्या बापांच्या घरीं अशक्य असं कांहींच नाहीं. फक्त दुःखांच्या बाबतींत हो ! दोघांना आशीर्वादसुद्धां दिला म्हणे ! म्हणजे तूं एकापरीनं या दोघांचं लग्नच लावून दिलंस म्हणायचं !

यमुना : दोघांचं कुणाचं ?

दिगं० : हिनं तुझं लग्न वसंतरावाशीं लावलं.

गुलाब : शुभमंगल सावधान ! आणा तुमचे दोघांचे हात. म्हणा, 'धर्मे च, अर्थे च, कामे च, नातिचरामि' म्हणा—

दिगंबर : नानू, काय पोरकटपणा हा !

गुलाब : मी पोरकटच नाहीं का मामा ? मीं पोरकटपणा करायचा नाहीं तर करायचा कुणीं ? आणि माझा पोरकटपणा कांहीं अहेतुक नाहीं. पोरकटपणामुळंच उपमन्यूला क्षीरसागर मिळाला, पोरकटपणामुळंच ध्रुवाला अढळपद मिळालं, पोरकटपणामुळंच बळीला पाताळ पाहावा लागला, पोरकटपणामुळंच प्रल्हादानं लांकडांतून देवाला बाहेर काढलं ! मग मीं तरी अशा संकटाच्या वेळीं पोरकटपणा कां करूं नये ?

दिगंबर : पण त्याला कांहीं काळ वेळ पाहिला पाहिजे ना !

गुलाब : हाच तो काळ ! अशी वेळ पुन्हां येणार नाहीं. सुमुहूर्त सावधान ! आणा तुमचे दोघांचे हात. या अर्जुनाचं या सुभद्रेशीं, हा नारायण हें लग्न याच गोरजमुहूर्तावर लावणार. आणा तुमचे दोघांचे हात. यमुने, हा नवरा तुला पसंत आहे ना ? होय म्हण. होय म्हण. वसंत, तूं तर आधींच कबुली दिली आहेस. 'नांदा सौख्यभरें ! शोभो तव कुल सत्कुमरें.'

[त्या दोघांचे हात ओढूं लागतो]

दिगंबर : पुरे ! पुरे झाला हा शहाणपणा !

गुलाब : तें कांहीं नाहीं. हें लग्न लागून गेलं. या महाब्राह्मणाचं वाक्य कधींहि खोटं व्हायचं नाहीं. आतां मामा, काय वाटेल तें करा आणि तुम्हीच रावबहादुरांची परवानगी मिळवा.

दिगंबर : हुंड्याशिवाय रावबहादुरांची परवानगी मिळणं शक्य नाहीं.

गुलाब : तें कांहीं नाहीं. तुम्ही रावबहादुरांना समजावून सांगा. त्यांची कानउघाडणी करण्याकरितां हवा तर वसंतदेखील चार शब्द टाकील.

दिगंबर : चार शब्द टाकून काय होणार ? चार हजार रुपयांचा झणझणीत शब्द ऐकल्याशिवाय रावबहादुरांचे कान कांहीं उघडणार नाहींत.

गुलाब : काय करणार ? कोंकणस्थ असल्यामुळें सारा घात झाला मामी ! खरोखरच मला दुसऱ्या कुठल्याहि जातींत जाऊन बाटावंस वाटूं लागलं आहे !

पार्वती : तें कां रे बाबा ?

गुलाब : तुम्हां दोघांवरहि मी फौजदारींत विश्वासघाताची फिर्याद लावणार आहें.

दिगंबर : (हंसून) ती कां रे बाबा ?

गुलाब : तुमच्या लग्नांत माझ्या आईनं तुम्हाला अडवलं होतं ना ? बरं, तुम्ही त्या वेळीं आपली मुलगी तिच्या मुलाला द्यायची कबुली दिली होतीना ? बोला, खरें कीं नाहीं तें ? सोडमुंजीच्या वेळीं मला काय सांगितलं होतं ?

दिगंबर : अरे ते नुसते सोहाळे आहेत.

गुलाब : तुमचा झाला सोहळा पण माझा झाला घोंटाळा ! कोंकणस्थाखेरीज बाकीच्या सर्व जाती हीं वचनं पाळतातच बहुतकरून ! आमच्या दररोजच्या शांतिपाटांतच आहे कीं, " तृप्तां जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसे इवऽपाभिवः " म्हणून म्हणतों, ही खुळी चाल तरी बंद करा नाहीं तर भाचांना जांवई तरी करा–म्हणजे अडचणीच्या किल्ल्याचं तेवढंच आणखीं एक दार उघडेल ! नाहींतर माझ्यासारखा एखादा द्राष्ट भाचा तुम्हां मामांना खरोखरच कोर्टांत खेंचायचा.

दिगंबर : माझा नानू खरोखरच मेलेल्यालासुद्धां हंसवील. माझा सारा राग कसा एका क्षणांत गेला !

गुलाब : म्हणजे मी यमूशीं लग्न लावायला तयार झालों आहें असं मात्र समजूं नका हो ! नाहीं तर मामी कदाचित् दत्तकाची योजना सुचवायची ! असल्या या वेंधळया मुलीला असला अजागळ नवराच बरा शोभेल. त्यांतून आतां खरोखरच ही याची सहधार्मिणी झाली आहे. कुणाला हवी आहे असली मोर्निंग फेसेड गर्ल ! (Mourning faced girl)

यमुना : मग तुला बायको तरी कसली हवी आहे ?

गुलाब : मला फार जहांबाज बायको हवी ! मी एक शब्द बोललों तर तिनं चार उत्तरं दिलीं पाहिजेत. नुसती बिजली पाहिजे बिजली!

वसंत : आमच्या मंजिरीला घे तर पदरांत !

गुलाब : हें माझं ऋण फेडतो आहेस वाटतं ? असं दुसऱ्यांच्या मतानं आमचं लग्न जुळायचं नाहीं. तें राहूं दे वसंत, मला असं सांग, या कामीं माझी आज्ञा अक्षरबरहुकूम पाळशील ?

वसंत : हो, पाळीन.

गुलाब : तर मग मामा, आतां असं करूं, आपण दोघेहि रावबहादुरांकडे

जाऊं, चार शब्द सांगून पहा, नाहींतर–नाहींतर काय–चार हजार रुपये हजर करायचा पत्कर मी घेतों.

वसंत : कुठं दरवडा घालणार आहेस कीं काय ?

गुलाब : तसंच म्हणेनास ! पण मीच कशाला ? दरवडा घालावा लागला तर तूं आहेसच कीं एक लठ्ठंभारती !

दिगंबर : पण रुपये कुठून आणणार ?

गुलाब : तें तुम्हांला कशाला हवं ? तुम्ही आपले माझ्याबरोबर चला. यमूचं लग्न आतां वसंताशीं लागलंच ! तें कांहीं ब्रह्मदेवाच्या बापालाहि मोडतां यायचं नाहीं. चल यमुने, प्रयोजन नाहीं तर नाहीं–पण एक कप चहा तर देशील !

पार्वती : आतां रात्रीं आठ वाजतां चहा !

गुलाब : तें कांहीं नाहीं. मी आज अगदीं खुषींत आहे. बस्स ! यमूनं आम्हांला चहा करून दिलाच पाहिजे आतां. चला मामी, आंत जाऊं. या गर्भश्रीमंताला गरिबांच्या घरच्या चहाची लज्जत तर पाहूं दे एकदां. या श्रीमंतांना गरिबांचं सौख्य कसं कळावं ? कारण—

शुद्ध कल्याण–झपताल (धनधान तेरो०)

कमला जनांचें घेई बलिदान। विभवानुभूता जागिं जरि दिसे मान ॥ धृ० ॥ मांगल्य आहे नरकीं धनाचें। गति खोल चांचयोगें मिळे जाण ॥ १ ॥ [सर्व जातात.]

प्रवेश ३ रा

[रावबहादुरांचा दिवाणखाना. रावबहादूर व विष्णुपंत.]

राव : आजचं माझं व्याख्यान किती आवेशपूर्ण झालं तें ऐकलंत ना तुम्ही ? सर्व सभा कशी चित्रासारखी स्तब्ध बसली होती. स्नेहलतेचं नांव घेतांच जो टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला-अहाहा ! तो प्रसंग फारच बहारीचा होता.

विष्णु० : आपल्या व्याख्यानाचं टांचण मागण्याकरितां आतांच एक रिपोर्टर येऊन गेला. त्याला मीं थोड्या वेळानंतर बोलावलं आहे.

राव० : रिपोर्टर ? वर्तमानपत्राचाच ना ? सरकारी नव्हे ना ?

विष्णु० : छे-छे–छे ! मुळींच नव्हे. हा वर्तमानपत्राचा रिपोर्टर माझ्या पूर्ण परिचयाचा आहे.

राव० : (स्वगत) काय घेतां ? एवढ्या कष्टानं आणि खर्चानं मिळवलेली रावबहादुरी एखादे वेळीं पट्कन् जायची ! छे बुवा ! या व्याख्यानांच्या भानगडींत पुन्हां पडूं नये. (उघड) कुणी का असेना—मला काय करायचं आहे म्हणा. आमचं आपलं आहे तें अगदीं सरळ आहे, म्हणून आम्ही केव्हांहि कुणालाहि भीत नाहीं. काय असतील तीं मतं प्रामाणिकपणानं जगापुढं मांडायचीं हें आमचं कर्तव्य आणि तसं करतांना आम्ही कोणाच्या देवाचीहि चाड बाळगणार नाहीं.

विष्णु० : आहेच तसा बाणेदार आपला स्वभाव.

राव० : अर्थात्. आजच पहाना. हुंड्याच्या चालीपासून होणारे अनर्थ मी किती जाज्वल्य भाषेंत सभेपुढं मांडले ते ! हें पहा—(टांचण काढून वाचतो.) " स्नेहलतेचा आत्मयज्ञ म्हणजे अंधारांत वावरणाऱ्या आमच्या समाजाला मार्गदर्शक होणारा एक दीपस्तंभच आहे. वादळांत भडकलेल्या गलबतानं ज्याप्रमाणं दीपस्तंभावर रोख धरून आपलं सुकाणूं चालवलं पाहिजे, त्याचप्रमाणं रूढिरूपी समुद्रांतील अनिश्चिततेच्या वादळांत सांपडून दिशाभूल झालेल्या आमच्या समाजनौकेचं सुकाणूं स्नेहलतेच्या प्रज्वलित दीपशिखेवर रोख धरून "—(टाळयांचा प्रचंड कडकडाट)—" आमच्या कर्णधारांनीं आपलं धोरण संभाळीत गेलं पाहिजे, तरच कांहीं तरणोपाय आहे. " अहाहा ! किती स्फूर्तिजनक वाक्य आहे हें !

विष्णु० : वेंचक शब्दरत्नांचा हा एक हारच आहे म्हणायचा. वाक्यरचनेवरून तर चिपळूणकरांचीच आठवण येते.

राव० : कुठं चिपळूणकर, कुठं आम्ही ! चाललंच आहे. हें घ्या टांचण आणि त्याची नक्कल काढून द्या त्या रिपोर्टरला. (विष्णुपंत टांचण घेतो व दुसरें पत्र उघडून त्यांजकडे देतो) अस्सं ! तो कारभाऱ्यांचा माणूस आजच येणार आहे तर ? असं पहा विष्णुपंत, मला आतां कांहींच बोलतां यायचं नाहीं. आतां तुम्हींच कंबर बांधली पाहिजे. आजच्या व्याख्यानाला अनुरूप होईल अशीच भाषा मला आतां वापरावी लागणार. मी नाहीं म्हणेन आणि तुम्ही मात्र सयुक्तिक कारणं दाखवून माझं तोंड बंद करून टाकलं पाहिजे.

विष्णु० : तें काम माझं. त्याची आपणांला आतां मुळींच काळजी नको.

राव० : या पत्रांत ते अडीच हजारांपर्यंत येऊन बसले आहेत. थोडंसं ओढून धरलं तर दुप्पट व्हायला कांहीं कठिण जाणार नाहीं. पास झाल्याची नुसती

बातमी कळतांच जर त्यांनीं पहिल्या आंकड्यांची दुप्पट केली तर आतां तुम्हीं जरा ओढून आणतांच—

विष्णु० : कदाचित् मुळींच तुटायचं.

राव० : दगड आहांत तुम्ही. काय भलतंच बोलतां हो ! केव्हांहि तुटणार नाहीं; आणि समजा, तुटलंच तर आपण थोडेच भीत आहोंत ! एक नाहीं दुसरा. आपला माल चोख असला पाहिजे. गिऱ्हाइकांना काय हो तोटा ?

विष्णु० : (ऐकलेंसें करून) आलेच वाटतं ते (रावसाहेब चिरूट शिलगावून शेजारीं पडलेलें एक इंग्रजी वर्तमानपत्र घेऊन वाचण्यांत गर्क होतात. तारेचा शिपाई येतो.) काय ? तार आहे ? आण पाहूं. त्या नामदेव पाटलाची असेल कदाचित्. उद्यांच त्याची तारीख आहे. [शिपाई तार देऊन जातो.]

राव० : कुणाची तार ? इकडे द्या पाहूं.

विष्णु० : झालं, मी म्हणत होतों तसंच झालं शेवटीं.

राव० : काय पाहूं ? (तार पहातो.) दुसरीकडं जुळलं म्हणतात ? ठीक आहे. कुछ् पर्वा नहीं ! तरी एकंदरींत कूळ बरं होतं. पैसे उकळायला हे असले संस्थानचे कारभारी बरे असतात. असो. येईल कुणी दुसरा. हें बिनसलं म्हणून कळायची खोटी कीं, दुसरा कोणी धांवलाच म्हणून समजा. रिकाम्या झालेल्या सरकारी नोकरीवरसुद्धां कुणाच्या इतक्या उड्या पडत नाहींत. काय समजलांत विष्णुपंत ? आपला वरपक्ष आहे. आपल्याला कांहीं काळजी नाहीं.

विष्णु० : अर्थातच नाहीं. (ऐकलेंसें करून) जिन्यावर कुणाचीं पावलं वाजताहेत ? कुळं येण्याची ही वेळ नव्हे. (पुनः रावबहादूर वर्तमान घेतात.) कोण बरं असावं ? दुसरा कुणी वरयाचक कीं काय ? (दिगंबरपंत व गुलाब येतात.) या दिगंबरपंत—

राव० : (न पाहातां) बसा.

विष्णु० : या डॉक्टरसाहेब.

राव० : कोण ? डॉक्टर गुलाबराव ? या. बसा इथं वर.

गुलाब : नाहीं, मी आपला इथं मामांजवळच बरा शोभतो.

राव० : ही लीनता तुमच्या विद्वत्तेला भूषणभूतच आहे. बरं–कुणीकडे गेलां होतां ? आज व्याख्यानाला हजर होतांच तुम्ही. माझं व्याख्यान ऐकलं ना ? कसं काय वाटलं ?

गुलाब : तें ऐकल्यामुळंच तर आतां आम्हांला यायला उत्तेजन आलं.

राव० : म्हणजे ? माझ्या व्याख्यानाचा तुमच्या येण्याशीं काय संबंध !

दिगं० : आपल्या आजच्या व्याख्यानामुळं आपलीं खरीं मतं आम्हांला कळलीं. आजपर्यंत माझा समज अगदीं उलटा होता !

राव० : असंच होतं. लोक सदोदित बाह्य स्वरूपावर फसत असतात. कसोटीशिवाय माणसाची परीक्षा होत नसते. काय होतं काम आज ? केस आहे वाटतं एखादी ? जती, दरखास्त कीं परज ?

दिगं० : (स्वगत) देवा, ही विटंबना कशी सोसूं ? (उघड) काम सांगायला मला थोडा संकोच वाटतो. आपल्याकड आतां काय लपवायचं ! मुलीला तेरावं वर्ष असं लोकांना सांगत असतों खरं, पण खरं पाहूं गेल्यास तिला सोळावं संपून सतरावं वर्ष लागलं आहे.

राव० : मुलीला सतरावं वर्ष ? लग्नाच्या मुलीला सतरावं वर्ष ? अजून काय झोपा घेत होतां ? धन्य आहे तुमची दिगंबरपंत ! मला तुमच्या धैर्याचं फार कौतुक वाटतं !

गुलाब : आपल्या मंजिरीबाईचं वय जवळजवळ तितकंच असेल नाहीं ?

राव० : तिची गोष्ट निराळी आहे. ती माझी मुलगी आहे. तिला सध्यां कॉलेजांतील उच्च शिक्षण मिळत आहे. तिला नांव कोण ठेवील ? तसं यांचं नाहीं.

विष्णु : हो ! रावबहादुरांना नांवं कोण ठेवील ? आधींच प्रौढविवाहाचे ते पूर्ण पक्षपाती आहेत. प्रौढविवाहावर त्यांचीं किती तरी व्याख्यानं झालीं आहेत, तशीं यांचीं कुठं झालीं आहेत ! शिवाय यांची मुलगी सुशिक्षित कुठं आहे !

दिगं० : मुलीला कॉलेजांत पाठवायची जरी माझी ऐपत नाहीं तरी ती कांहीं अगदींच अशिक्षित नाहीं. तिला मराठी चांगलं येतं, इंग्रजीचाहि तिनं बराच अभ्यास केला आहे आणि संस्कृतांत तर ती चांगल्या शास्त्रीपंडितांनाहि दाद देणार नाहीं.

विष्णु : शिद्दयाला देखील आपलं मूल सुंदरच दिसतं.

राव० : असं म्हणूं नये विष्णुपंत. कुणाची योग्यता कशी असेल हं कांहीं सांगून कळायचं नाहीं. तरी पण मंजिरीशीं तिची तुलना करणं बरंच अप्रस्तुत होईल यांत शंका नाहीं.

दिगं० : माझं बोलणं तेवढंच राहिलं. मुलगी एवढी वाढली आहे, पुष्कळ स्थळं धुंडाळून दमलों, पण कुठं कांहीं जुळत नाहीं. प्रत्येक ठिकाणीं हा हुंडा आडवा येतो. माझी स्थिति तर आपल्याला माहीत आहेच. अशा स्थितींत—

राव० : हं समजलों, समजलों. पण तुम्हांला सहज जुळवतां येईल असं स्थळ कांहीं कुठं माझ्या पाहण्यांत नाहीं.

दिगं० : दुसरं स्थळ कशाला? म्हटलं आपण—

राव० : छेः छेः ! आतां या वयांत लग्न करणं मला मुळींच शोभणार नाहीं.

दिगं० : तसं नव्हे, पण—

राव० : हं समजलों. मी मुद्दाम माझं वजन खर्च करून एखादं स्थळ जुळवून द्यावं असंच ना तुमचं म्हणणं ? अवश्य पाहीन. माझ्याकडून होतील तेवढे परिश्रम करून एखादं गरिबाचं स्थळ मी तुम्हांला अवश्य दाखवून देईन. काय करावं ? तुम्ही पूर्वींच नाहीं सांगितलं—आमच्या गणू आचाऱ्याचा एक भाऊ होता. चांगला सुदृढ होता—

दिगं० : तसं नाहीं, म्हटलं आपले वसंतराव—

राव० : हो. हो अवश्य.

दिगं० : खरंच का हें ? एवढं माझं भाग्य आहे का ?

राव० : अवश्य ! वसंतालाहि सांगेन. तो फार गुणी मुलगा आहे. मुंबईत त्याच्या ओळखीचे लग्नाचे मुलगे पुष्कळ असतील. तुमची ही स्थिति पाहून त्याचं अंतःकरण नुसतं विरघळून जाईल. तुमच्याकरितां तो शक्य ती खटपट करील अशी मी तजवीज करीन.

दिगं० : तसं नव्हे. म्हटलं वसंतरावांचं अजून लग्न व्हायचं आहे—

राव० : हो ! हल्लीं त्याच उलाढालीमुळं मी त्रासून गेलों आहें. फार फार मुली सांगून येत आहेत, वाटेल तो हुंडा देत आहेत, पण मी हुंडा म्हणून घेणार नाहीं.

गुलाब : (स्वगत) तर डोनेशन (Donation) म्हणून घेणार वाटतं ?

दिगं० : तेव्हां मी म्हणतों अशा वेळीं आमची—

राव० : हं समजलों. मला वेळ कसा मिळेल म्हणतां ? या मुलींच्या बापांनीं मला फार भंडावून सोडलं आहे यांत शंका नाहीं. तरीहि हरकत नाहीं. तुमच्यासाठीं—केवळ तुमच्यासाठीं म्हणून वेळांत वेळ काढून मी स्थळांची चौकशी करीन.

गुलाब : (स्वगत) इथं कांहीं मामांची डाळ शिजेलसं दिसत नाहीं. (उघड) त्या भंडावून सोडणाऱ्यांतलेच आमचे मामाहि आहेत, असं समजा म्हणजे झालं.

राव० : म्हणजे ?

गुलाब : स्पष्ट बोलायचं म्हणजे आमची यमुना वसंतरावाना द्यावी असा आमचा मानस आहे. [विष्णुपंत मोठमोठ्यानें हंसतो.]

राव० : हंसतां काय विष्णुपंत ? दगड–वेडे आहांत अगदीं. प्रत्येक उपवर मुलीच्या बापानं अनुरूप वराच्या बापाकडे धांव घेणं कांहीं अप्रयोजक नाहीं. त्यांत एवढं हंसायला काय झालं ? (त्याला डोळ्यानें खूण करतो.)

विष्णुपंत : नाहीं. म्हटलं, कुठं आपण नि कुठं हे ? यांचा आणि आपला शरीरसंबंध जुळून येणं म्हणजे अशक्य कोटींतील गोष्ट आहे.

राव० : कां जुळूं नये ? मी म्हणतों, कां जुळूं नये ? मी म्हणजे कांहीं असा मोठा संस्थानिक लागून राहिलों नाहीं !

विष्णुपंत : तरी पण आपल्या इभ्रतीला साजेसा हुंडा देण्याचं सामर्थ्य यांच्यांत आहे कुठं ?

राव० : हर ! हर ! या हुंड्याच्या पायीं काय आम्हांला दुःस्थिति आली आहे ही !

गुलाब : (स्वगत) काय सिद्धसाधकपणा चालला आहे हा ! पण अजून वसंत कां येत नाहीं ?

विष्णुपंत : दुःस्थिति कसली ? ज्याला त्याला आपली इभ्रत राखली पाहिजे ना ! अगदींच जगावेगळं वागून कसं चालेल ?

राव० : आपल्या या प्रस्तावाबद्दल मला कांहींसुद्धां वाईट वाटत नाहीं बरं– कांहींसुद्धां वाईट वाटत नाहीं. पण या कामीं मला वसंताची अनुमति घेतली पाहिजे. हीं अलीकडची सुशिक्षित प्रौढ मुलं ! तुम्हीं–आम्हीं लग्न ठरवायचं आणि यानीं आयत्या वेळीं घात करायचा, असं न व्हावं.

गुलाब : त्यांना एकदां आतांच विचारून पहा ना !

राव० : आतांच कशाला ? तुमच्या समक्ष स्पष्ट उत्तर द्यायला कदाचित् त्याला संकोच वाटेल.

गुलाब : मुळींच वाटणार नाहीं. त्याला बोलावून आणतों आतांच.

राव० : नको नको, तुम्हांला कशाला एवढी तसदी ! मी रात्रीं त्याला विचारीन. तुम्ही मला उद्यां भेटा. (वसंत येतो.) (स्वगत) अरेच्चा ! हाच आला ! आतां हा घोटाळा करील.

गुलाब : ये वसंत, तूं अगदीं वेळीं आलास.

राव० : बस बैस. अरे 'प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्' आतां

कसला संकोच बाळगायचा! बैस त्या खुर्चीवर. (तो खालीं बसतो.) बरं, दिगंबरपंत, या तुम्ही. डॉक्टरसाहेब, नमस्कार. उद्यां भेटाल ना खचित?

गुलाब : नाहीं. आतांच काय तो एकदां निकाल होऊन जाऊं द्या म्हणतों.

वसंत : कसला निकाल?

गुलाब : आमच्या मागणीचा-दुसरा कसला? आमची यमुना तुझी पत्नी व्हावी अशी मामांची इच्छा आहे.

वसंत : अहाहा! हें ऐकायला जर माझी आई हयात असती तर तिला किती आनंद झाला असता! लहानपणीं तिनं एकपरीनं आमचं लग्नच जुळवून टाकलं होतं म्हणा ना!—

गुलाब : (एकीकडे) भले बहाद्दर! (उघड). तुला मुलगी पसंतच आहे म्हणायची तर?

वसंत : असं विचारणंच मुळीं अप्रयोजक आहे.

विष्णुपंत : मी म्हणत नव्हतों, असं विचारणंच मुळीं अप्रयोजक आहे! असली भिकाऱ्याची पोरगी दादासाहेबांना कशी पसंत पडेल!

वसंत : ती मला अगदीं पूर्णपणें पसंत आहे.

विष्णुपंत : म्हणतां काय दादासाहेब?

वसंत : म्हणायचं काय त्यांत? माझं लग्न तिच्याशींच व्हावं अशीच आमच्या आईची इच्छा होती आणि माझीहि तशीच इच्छा आहे.

राव० : गेली बिचारी! खरे सुखसोहाळ्याचे दिवस पाहाण्याचं कांहीं तिच्या नशिबीं नव्हतं. गेली! तीहि गेली आणि तिच्याबरोबर तिच्या साऱ्या इच्छाहि गेल्या.

वसंत : तिची स्मृति तरी अढळ आहे ना? तिच्या स्मृतीबरोबरच माझ्या या हृदयांत तिच्या इच्छेचीहि स्मृति अढळ राहिली आहे. पडतील ते कष्ट सहन करून तिची इच्छा पूर्णतेला नेण्याची मीं प्रतिज्ञा केली आहे. तुम्ही इतर कुठं स्थळं पाहूं लागलां असतां तर मी तुम्हांला हेंच सांगणार होतों.

विष्णुपंत : (स्वगत) कॉलेजांत गेलीं कीं पोरं बिघडायचींच. तरी मीं साहेबांना सांगत होतों—

दिगं० : वसंतराव, आपल्या मृत मातेचा शब्द पालन करण्याविषयींची तुमची ही उत्कंठा पाहून मला खरोखरच अत्यानंद होत आहे. फार गांजलों होतों. एकदांचा या संकटांतून मुक्त झालों.

राव० : (स्वगत) अरे! हे तर एकमेकांच्या गळींसुद्धां पडूं लागले! आतां? आतां असं केलं पाहिजे. (उघड) माझ्या आवडत्या मृत पत्नीची इच्छा पूर्ण करण्याचा मला सुयोग आलेला पाहून खरोखरच मला धन्यता वाटत आहे.

वसंत : (स्वगत) मी हें काय ऐकतों आहें? बाबांचेच का हे उद्गार?

गुलाब : (स्वगत) यांत कांहीं तरी कावा आहे!

दिगं० : खरोखरच आज मीहि धन्य झालों.

विष्णुपंत : सारे धन्य झाले; पण माझ्या धन्याचं धन कोण पाहील? धनाचं काय ठरलं? हुंडा काय घ्यायचा?

राव० : छे: छे: विष्णुपंत, काय बोलतां हें? हुंड्याचा मला अत्यंत तिटकारा आहे.

विष्णुपंत : हुंडा घ्यायचा नाहीं तर दादासाहेबांना विलायतेला कसं पाठवतां येणार?

राव० : होय, बरोबर. तीहि एक तिचीच इच्छा होती आणि या पहिल्या इच्छे-प्रमाणें ही तिची दुसरीहि इच्छा पूर्ण करायला मी अर्थातच बांधला गेलों आहें.

गुलाब : वसंताला विलायतेला पाठवायला हुंड्याचीच रक्कम पाहिजे इतकी आपली सांपत्तिक स्थिति डबघाईची असेल, असं निदान मला तरी वाटत नाहीं.

राव० : भ्रम आहे! डॉक्टर, सगळा भ्रम आहे. मिशीला तूप लावून लोकांत मिरवायचं, एवढंच. दिवसेंदिवस वकिलांची संख्या वाढत असल्यामुळं आमचं आतां पूर्वीसारखं कुठं चालतं आहे? त्यांतून ही रावबहादुरी! ही रावबहादुरी शोभण्यासाठीं प्रत्येक ठिकाणीं भले मोठाले वर्गणीचे आंकडे टाकावे लागतात. इकडे उत्पन्न थकत चाललं आहे आणि खर्च मात्र अधिकाधिक वाढत चालला आहे. अशा स्थितींत जमाखर्चाची तोंडमिळवणी होतां होतां टांके ढिले होतात. कसले श्रीमंत आणि कसले काय! नुसता बडा घर आणि पोकळ वांसा आहे झालं!

वसंत : मला मुळीं विलायतेला पाठवूंच नका म्हणजे झालं.

राव० : छे: छे: असं कसं होईल? ती तिचीच इच्छा आहे ना? ती पुरी झालीच पाहिजे.

गुलाब : (स्वगत) असं पकडलं काय? ठीक आहे. आतां शेवटचाच उपाय.

विष्णु० : शिवाय असं पहा, मुलीच्या अंगावर चार ठळकसे दागिने तर घातले पाहिजेत?

दिगं० : माझ्या मुलीला दागिन्यांचा सोस मुळींच नाहीं, सोन्याचा तर तिला अगदीं तिटकारा आहे.

विष्णु : हें म्हणायचं नुसतं. तुमची मुलगी आहे तोंपर्यंतच म्हणेल फार तर, पण उद्यां आमची सून होतांच नजर फिरेल महाराज!

राव० : अशी मुलीला काय दागिन्यांशिवाय ठेवायची आहे? इभ्रतीला शोभेल असंच कांहीं तरी केलं पाहिजे ना? बरं, आमच्या तिचे चार दागिने आहेत-पण ते मंजिरीचे आहेत. कारण तीहि तिचीच इच्छा आहे.

गुलाब : (स्वगत) आणखी काय काय 'तिच्या इच्छा' निघणार आहेत देव जाणे!

विष्णु० : बरं, लग्नाच्या खर्चाची काय वाट?

राव० : काय वाढतं आहे एकेक! 'लग्न पहावं करून आणि घर पहावं बांधून' असं म्हणतात तें कांहीं खोटं नाहीं. लग्न तर थाटांत झालं पाहिजे बुवा! एकुलता एक मुलगा—

वसंत : माझं लग्न केवळ शास्त्रविधीपलीकडे, इतर कसलादेखील थाटमाट न करतां व्हावं, अशी माझी इच्छा आहे.

राव० : हें झालं तुझं म्हणणं! पण आमचे म्हाताऱ्यांचे आशाळभूत डोळे निवावे कसे? तें काहीं नाहीं; लग्न थाटांतच झालं पाहिजे. तुला यांत कांहीं समजत नाहीं. दिगंबरपंत, हुंड्याचा तर मला अगदीं तिटकारा आहे; पण तुम्ही सांगा—डॉक्टर, तुम्हीच सांगा—पैशाशिवाय या साऱ्या गोष्टी व्हाव्या कशा? तिच्या साऱ्या इच्छा तर पूर्ण झाल्या पाहिजेत. नुसती यांची मुलगी पत्करायची एवढी एकच इच्छा पुरवल्यानं तिच्या स्वर्गस्थ आत्म्याला समाधान मिळेल असं कसं म्हणतां येईल?

विष्णु० : एकुलता एक मुलगा—नवसासायासांनीं झालेला. त्यांतूनहि नवसहि कांहीं थोडेथोडके नव्हते बरं! लघुरुद्र, महारुद्र, महाभिषेक, शतचंडी, तुलाभार, हें आणि तें, कांहीं बोलूं नका. नुसते नवस फेडायलाच तीन हजार रुपये लागले—

गुलाब : विष्णुपंत, जरा इकडे बाजूला या पाहूं. (एकीकडे) आतां तुम्ही सांगितलेल्या सर्व बाबींचे आंकडे तुम्हीं ठरवलेच असतील. त्यांत आणखी एक आंकडा मिळवा.

विष्णुपंत : तो कोणता?

गुलाब : तुम्हांला सर्व कांहीं सुचतं आणि हेंच कसं सुचलं नाहीं! बरं, मीच सांगतों, ऐका. वसंत हा यांचा मुलगा—आतां त्याची आई वारली म्हणा—तरी पण त्या उभयतांनींच त्याला जन्म दिला; त्याच उभयतांनीं त्याला लहानाचा मोठा केला; उभयतांनींच त्याचीं दुखणींबहाणीं काढलीं; त्या उभयतांनीं त्याच्यासाठीं एवढे जे परिश्रम केले त्याबद्दल त्यांचा आजपर्यंतचा मेहेनताना मिळवून चट्कन् काय तो एकच आंकडा सांगा पाहूं. हुंडा द्यायची आमची तयारी आहे.

विष्णुपंत : दगड आहांत—शुंभ आहांत अगदीं!

राव० : विष्णुपंत, बोलणं सभ्य असावं. ही काय भाषा! काय झालं?

विष्णुपंत : नाहीं. हुंडा द्यायला आमची तयारी आहे असं हे म्हणाले, तेव्हां मला अर्थातच राग आला. दिगंबरपंतांसारख्या सद्गृहस्थाकडून हुंडा घेण्याइतके आम्ही कसाब आहोंत वाटतं?

राव० : हुंडा म्हणून घ्यायचा नाहीं, असा तर माझा कृतसंकल्प आहे. मग तो कुणाकडून का असेना!—

गुलाब : तर मग किरकोळ खर्च म्हणून काय रक्कम घ्यायची ठरली आहे?

विष्णुपंत : दिगंबरपंत एवढे श्रीमंत कधीं झाले?

गुलाब : मामा काय? आहेत तसे दिगंबरपंत खरेच आहेत. पण मला हल्लीं आकस्मिक वैभव प्राप्त झालं आहे. माझे एक चुलते तिकडे केपटाउनला व्यापार करीत असत. ते यंदांच वारले—(स्वगत) होते कोण म्हणा! (उघड) ते निपुत्रिक होते. त्यांनीं मृत्युपत्रांत आपली सर्व इस्टेट—आहे सुमारें दीड लाखांची—माझ्या नांवें करून दिली आहे—

राव० : काय? म्हणतां काय? असे वर बसाना या खुर्चीवर. खरंच, मोठे भाग्यवान् आहांत बुवा! या, बसा या कोचावर. उभे किती रहाल!

दिगं० : (गुलाबला) तुला झालं आहे तरी काय नानू? भलतंच काय बोलतो आहेस?

गुलाब : तेव्हां यमूसाठीं पांच हजार रुपये खर्च करणं म्हणजे आतां माझ्या हातचा मळ आहे.

राव० : मला आणखी एक योजना सुचली आहे. आमची मंजिरीहि आतां लग्नाला झाली आहे—

गुलाब : (स्वगत) हा माझ्या उसन्या श्रीमंतीचा प्रभाव!

राव० : तेव्हां वसंताच्या लग्नाबरोबर तुम्हां उभयतांचेंहि लग्न उरकून घेऊं. म्हणजे थाटांत थाट होऊन खर्चाचीहि ओढाताण होणार नाहीं.

गुलाब : (स्वगत) आपल्या मुलीच्या लग्नाला मात्र काटकसर !

वसंत : मंजिरीची लग्न करायची इच्छाच नाहीं.

राव० : असं पहा डॉक्टर, पोर वेडी आहे. तुम्हीच तिची थोडी समजूत घाला. तुम्ही सुशिक्षित आहांत, तीहि चांगली सुशिक्षित आहे. पुढल्या वर्षी बी. ए. होईल ! थोडी हट्टी आहे; पण तुमचा थोडा परिचय झाला, ही तुमच्या चुलत्याची हकीगत तिला कळली, म्हणजे आपोआप ती लग्नाला कबूल होईल. अशा कामीं मी अगदीं उदारमतवादी आहे. वधूवरांची लग्नाला उभयपक्षीं संमति असावी असंच माझं मत आहे. म्हणूनच मला आतां वसंताच्या लग्नाला कबुली देणं भाग आलं ना ? नाहीं तर त्याला दुसऱ्या थोड्या का मुली सांगून येत होत्या ! पण एकदां जें ठरलं तें ठरलं. हा तर माझा बाणा आहे.

गुलाब : आपला स्वभाव एकंदरींत फारच करारी दिसतो. (स्वगत) फक्त हुंड्याच्या बाबतींत.

राव० : मुलगी माझ्या पाहाण्यांतलीच आहे, तेव्हां पाहायला यायचा प्रश्न मिटलाच. आतां पुढील गोष्टी-त्या आमचे विष्णुपंत तुम्हांला समजावून सांगतील.

विष्णु० : हो-हो-हो. तें माझं काम. चला डॉक्टर साहेब, तुमच्या तिकडेसच जाऊं.

दिगं० : हें स्थळ जुळेल अशी माझी कल्पनाही नव्हती. पण देवाच्या कृपेनं-देवाच्या कसल्या, आपल्याच कृपेनं-मी एका मोठ्या संकटांतून एकदांचा मुक्त झालों. येतों आतां, नमस्कार.

राव० : बरं या. विष्णुपंत, जातांना साखरपुड्याच्या तयारीनंच जा. (गुलाब रावबहादुरांच्या पायांवर डोकें ठेवून नमस्कार करतो.) अरे-अरे-अरे ! हें काय ? नमस्कार, नमस्कार. याला म्हणतात सौजन्य ! पाहिलंत विष्णुपंत !-डॉक्टर, येत जा प्रत्यहीं इकडे. असं आल्यागेल्याखेरीज परिचयाला दृढता कशी येईल ? आणि एकदां मंजिरीची समजूत घाला बरं. थांबा मीहि येतों दारापर्यंत. विष्णुपंत, ती टोपी द्या इकडे. (वसंताखेरीज सर्व जातात.)

वसंत : माते लक्ष्मी, तुला दुरूनच नमस्कार असो; तुझ्या प्रभावानं काय होणार नाहीं ! नुसत्या श्रीमंतीच्या सोंगाला देखील केवढा मान मिळतो हा !

हें बेगडी वैभव, ही क्षणभंगुर मानमान्यता, तुझ्या कृपेमुळं मिळत असल्याचं पाहून माझ्यासारख्या वेडप्याला तुझ्या कृपेचं भय वाटूं लागतं. केवळ तुझ्याच कृपेनं मिळणाऱ्या खोट्या मानापेक्षां सर्वांकडून लाथाडल्या जाणाऱ्या दरिद्री माणसाच्या समाधानाचं सौख्य किती आनंददायी असतं ! आमचे बाबा पहा आणि गुलाबचे मामा पहा–हॅम्लेट म्हणतो त्याप्रमाणं, हें चित्र पहा आणि हें चित्र पहा !, नको, माते लक्ष्मी, शहाण्याला देखील अधोगतीला नेणारा तुझा संपर्कसुद्धां नको— (जातो)

प्रवेश ४ था

[दिगंबरपंतांचें घर–मंजिरी व यमुना]

मंजिरी : यमुने, तुला आतां कसलीच काळजी करण्याची जरुरी राहिली नाहीं. आतां सर्व कांहीं सुरळीत होईल.

यमुना : काळजी घेऊन जर खेळवीत बसलें असतें तर आजपर्यंत मला जीव धरून ठेवतांच आला नसता. बाबांना असमाधान वाटूं नये, आईचा धीर खचूं नये, म्हणून मला सदोदित प्रफुल्लित अंतःकरणानं रहावं लागतं. या कारणासाठीं म्हणून जी संवय लावून घेतली ती आतां स्वभावालाच खिळून गेली आहे माझ्या. वाऱ्याच्या नुसत्या नाजुक झुळकीनं टवटवीत होणाऱ्या आम्रमंजिरीसारखी तूं अल्प कारणानं प्रफुल्लित होतेस आणि अशा झुळकीहि तुला नित्याच्या मिळतात. तसं जरी माझं नाहीं, तरी इतर वाढलेल्या मुलीं- सारखी मी सदा दुःखी तरी दिसणार नाहीं खास.

मंजिरी : तुला पाहिलं कीं मला पूर्णजला सरितेची आठवण होते. आपली धीरगंभीर संथपणानं वाहणारी जशी कांहीं खरीखुरी यमुना नदीच ! किंवा पोराबाळांना सदोदित उपदेश करून कधींहि न कंटाळणारी आजीबाईच !

यमुना : संकटांनीं माणसाला अकालीं वार्धक्य येतं, तसंच मला आलं आहे म्हणेनास. आणि तुझ्या म्हणण्याप्रमाणं न कंटाळतां उपदेश करण्याची जी मला आवड आहे तिलाच अनुसरून तुला सांगतें, मंजिरी, घसरलीस ग बाई घसरलीस !

मंजिरी : घसरलें ? ती कशी ? माझे जोडे नवे नाहींत.

यमुना : पण नवा जोडा जमायचा योग असला तर ?

मंजिरी : नवा जोडा जमायचा कीं मिळायचा ?

यमुना : ही पहा, लाजलीस. माझ्याकडून तुला कांहींसुद्धां लपवतां यायचं नाहीं.

मंजिरी : मला कधींहि काहींहि लपवतां येत नाहीं म्हणून तर लोक मला तोंडाळ म्हणतात.

यमुना : म्हणूनच आतां लाजलीस. खरोखर तुला कांहीं लपवतां येत नाहीं. तशांतून तोंडाळपणाला ज्या गोष्टीनं मूकवृत्ति येते तसलीच भुरळ जर तुला पडली असेल, तर तूं कुठली बोलणार ?

मंजिरी : मला नाहीं कसली भुरळ पडली.

यमुना : भुरळ नसेल, सत्यच असेल कदाचित्. अगदीं सत्यांतलं सत्यच जर उदय पावलं असलं तर ?

मंजिरी : सत्यांतलं सत्य ? तें काय ?

यमुना : अग वेडे, या असत्य जगापलीकडचं पण त्याच्या असत्यतेला सत्यपणा आणणारं–प्रेम.

मंजिरी : प्रेम ? (मोठ्यानं हंसते) अगदीच फसलीस तर मग. अगदीं दुर्योधनासारखंच केलंस. त्याला जशीं सर्व माणसं आपल्यासारखीं आहेत असं वाटत असे, तशीं तुलाहि सगळींच माणसं प्रेमांत गुरफटलेलीं वाटूं लागलीं आहेत. अहो आजीबाई, आपला सिद्धांत अगदीं चुकला.

यमुना : माझा सिद्धांत कल्पांतींहि चुकायचा नाहीं. तें तुझ्या पोलक्याच्या खिशांत काय आहे तें दाखीव पाहूं.

मंजिरी : खट्याळ कुठली ! कुठं आहे माझ्या खिशांत काय ? [हळूच चोपडी काढून लपविते.]

यमुना : तरी बरंच, 'नेलं तें काऊनं' असं लहान मुलांना सांगतात तसं तरी सांगितलं नाहींस. ही पहा–(चोपडी काढून दाखवते.) दादाच्या कवितांची चोपडी.

मंजिरी : आहेच. मग त्यांनीं माझ्याकडे वाचायला दिली तर मीं ती त्यांना परतसुद्धां करूं नये वाटतं ?

यमुना : परत करावी. पण त्यांत पत्त्याशिवाय लिहिलेलं हें पत्र वर दिसेल अशा रीतीनं खिशांत ठेवून वरती लपवायचा प्रयत्न कां करावा ?

मंजिरी : अं: ! तें कवितांतील दोषांचं टांचण आहे. उगीच कशाला तुला दाखवा म्हणून आड करीत होतें. हे मेले कवि, एरवीं बोलण्यांत जरी मोठे निर्भीड असले तरी पोराला मारतांच संतापणाऱ्या आईप्रमाणं आपल्या कवितांतले दोष पहायला तयार नसतात. त्यांतून त्यांच्या कवितांतले दोष त्यांच्या मित्रांनींच

काढून दुसऱ्यासमोर दाखवले, मग काय विचारूंच नका. जीव घ्यायला उठायचे! तेव्हां म्हटलं मीं काढलेलीं दोषस्थळं उगीच तुला कशाला दाखवा!

यमुना : मग मी तीं पहाणारच.

मंजिरी : (घाबरून) नको-नको. आण तें इकडे. (ती तिच्या हाताला झोंबते. त्या गडबडींत पत्राचा एक भाग फाडला जातो.)

यमुना : ही तर निर्यमक कविता आहे. दादाचीं काव्यं कधीं निर्यमक नसतात. काय बरं?–(तिचा हात झिडकारून दूर जाते.)

काव्योद्यानीं भ्रमण करितां जी रंजली मंजिरी।
आश्वासोनी धरिल हृदयीं कां ती गुलाब स्वयें॥

मंजिरी : दुष्ट–चांडाळ–खट्याळ पोरटी कुठली!

यमुना : 'रंजली' शब्दाचा अर्थ काय बरं करायचा? 'रंजित झाली' कीं 'रंजीस झाली'? हो. जे कां रंजले गांजले। त्यासी म्हणे जो आपुलें॥ तोचि साधु आमुचा दादा। मंजिरी लागे त्याच्या नादा॥

मंजिरी : अहो, शीघ्रकवि, पुरे झाला आपला शहाणपणा. आणा तें पत्र इकडे.

यमुना : आतां तरी पत्र म्हणून कबूल केलंस ना?

मंजिरी : पत्र म्हणजे पान; आणि म्हणे मोठी संस्कृत पंडिता!

यमुना : तेवढाच बरा संस्कृत शब्द आठवला?

मंजिरी : काव्य म्हटलं कीं संस्कृत शब्द तोंडावर येतो. (झडप घालून पत्र घेऊन फाडून टाकते.)

यमुना : अहा ग वेडे! सुदेव ब्राह्मणासारखी मी, या रुक्मिणीची ही पत्रिका, त्या नारायणाला नेऊन देणार होतें आणि मग तो मला कांहींतरी बक्षीस देणार होता. केवढा घात केलास हा!

मंजिरी : बक्षीस आधींच मिळालं आहे. यमुनाकांठीं वसंताचा उदय केव्हांच झाला आहे.

यमुना : वाः! असलीच कवयित्री आमच्या कविदादाला उत्तम सहधर्मिणी शोभेल. दोघांचाहि एकच धर्म! म्हणजे काव्यं करणं—

मंजिरी : पुरे झालं तुझं काव्य!

यमुना : देवानं काव्याचा मक्ता फक्त तुम्हां दोघांनाच दिला आहे वाटतं? बरं, या लग्नांत हुंडा किती चोपड्या देणार?

मंजिरी : तुला दिसतं आहे काय हुंड्याशिवाय?

यमुना : अन् तुला दिसतं आहे काय दुसरं चोपडीशिवाय? आतां तुझ्या कॉलेजचं कसं होणार? कॉलेज आतां सोडणार आहेस वाटतं?

मंजिरी : कॉलेज कां सोडायचं? [गुलाब येतो.]

यमुना : गुलाबचं आतां लग्न होणार म्हणून.

गुलाब : माझं लग्न! आणखी कुठं जुळतं आहे माझं लग्न?

यमुना : आणखी म्हणजे? एखादं आधीं जुळलं आहे वाटतं?

गुलाब : जुळलंच असं कांहीं नाहीं; पण वधूच्या बापानं आपला शब्द टाकला आहे.

मंजिरी : कुणीं? कुणीं? कुणीं?

यमुना : अरे, घाबरली! कुणी का असेना! तुला त्याच्याशीं काय करायचं आहे?

गुलाब : असं कसं होईल? आतांच्या लग्नांत वधूवरांची संमति अवश्य मिळवावी लागते.

यमुना : म्हणजे?

गुलाब : म्हणजे काय? रावबहादूर माझ्या श्रीमंतीला भाळले.

मंजिरी : बाबा श्रीमंतीला भाळले?

यमुना : होय बरं वन्सं.

मंजिरी : शहाण्या आहांत तुम्ही वन्सं.

यमुना : दादा, मिळाली कबुली. मंजिरीनं मला वन्सं म्हटलं कीं नाहीं?

मंजिरी : मी वहिनी म्हणणार होतें. ती नुसती स्लिप् ऑफ् टंग् (Slip of tongue) होती.

गुलाब : नव्हे-नव्हे! स्लीप ऑफ् टंग. (Sleep of tongue) वाचेची निद्रा! प्रेमाची मूकवृत्ति! असंच ना यमू?

गारा–झपताल (मन लगाके राखो०)

मुखरता कां शोभे प्रणयमदयुता? ॥ धृ०॥ हृदयानुरागास। मधुवचहि दे त्रास। गति मूक वचनास। मिलनानुयोगा ॥ वचनें वचननाश। आरंभ कलहास। प्रेमा अति विकास। जरि मूकता ॥ १ ॥

यमुना : मूकता कां ? (फाडलेल्या पत्राचा तुकडा उचलून) दादा, हें पहा—

काव्योद्यानीं भ्रमण करितां जी रंजली मंजिरी।
आश्वासोनी धरिल हृदयीं कां ती गुलाब स्वयें ॥

पाहिलास हा प्रेमाचा प्रभाव ? सारं पत्र फाडून टाकलं तरी मुद्दयाच्या तेवढ्या दोन ओळी शाबूत राहिल्या. होईल बरं असंच. एरवीं कितीहि वाचाळ असले तरी अशा वेळीं हे कवि मुकेच व्हायचे !

गुलाब : असंच कांहीं म्हणतां येत नाहीं. अचानक श्रीमंती आल्यामुळें मी आज मितभाषणी बनलों आहें.

यमुना : ही श्रीमंती कुठली आणलीस आज ?

गुलाब : तुझ्यासाठीं मला आज श्रीमंत व्हावं लागलं. मी श्रीमंत बनलों तेव्हांच रावबहादुरांनीं वसंताशीं यमूचं लग्न करून द्यायचं कबूल केलं.

मंजिरी : म्हणजे ? दादाच्या लग्नाला बाबांची संमति मिळाली कीं काय ?

गुलाब : नुसती वसंताच्याच नव्हे !–तर माझ्यासुद्धां !

मंजिरी : मी मुळीं लग्नच करणार नाहीं.

यमुना : तुझ्या लग्नाबद्दल कोण बोलतं आहे इथं ? ह्या आपल्या आमच्या कर्मकथा चालल्या आहेत. पण दादा, हें श्रीमंतीचं काय आहे ?

गुलाब : दोन दिवसांच्या आंत रावबहादुरांसमोर चार हजार रुपये हजर केले पाहिजेत. मग काय करतां ? झालों श्रीमंत नि काय !

यमुना : झालों श्रीमंत म्हणतांच श्रीमंत होतां येतं तर आमच्या बाबाना इतके कष्ट मुळींच सहन करावे लागले नसते !

मंजिरी : कवींच्या कल्पनेला कसलाच अडथळा येत नाहीं—

खमाज–दादरा (मोसें रार क्यूं करत०)

कविच्या मना विवेचना सकल जगीं थारा। गृह गगन असे ज्याला। विभव सकल ग्रहमाला ॥ धृ० ॥ कामना भावकलिता मनीं स्फुरे। होई पुरी विकारबलाबला। काव्यमय पसारा ॥ १ ॥

यमुना : एका क्षणांत कविकल्पनेनं गरिबाचा श्रीमंत काव्यांत होईल, पण वस्तुस्थितीवर कवींचा मुळींच ताबा नसतो; तसा असता तर जगांत अनर्थ ओढवले असते !

गुलाब : पण आज या कवीच्या काल्पनिक श्रीमंतीनं एक तरी अनर्थ टळला. मात्र दुसरा ओढवेल कीं काय अशी भीति वाटते आहे. अचानक मिळालेल्या एका मृत्युपत्रांतील देणगीमुळं मला दीड लाखांची इस्टेट मिळाली आहे, असं मीं रावबहादुरांना सांगितलं खरं ! पण आतां हे चार हजार रुपये मिळवून आणायचं काम मात्र मी वसंतावर सोंपवणार आहें.

मंजिरी : वसंताला चार हजार रुपये कुठून मिळणार ?

गुलाब : रावबहादुरांच्या पेटींतून.

यमुना : म्हणजे ? चोरी करायला लावणार वाटतं तूं ? नको दादा, असल्या उपायांनीं माझं लग्न होण्यापेक्षां मी आजन्म कुंवारच राहीन.

मंजिरी : मला ही योजना फार आवडली !

गुलाब : एका जुन्या मासिक पुस्तकांत मीं एक चुटका वाचला होता कीं, एक मनुष्य आपल्या शेजारच्या एका कंजूष बागवानाच्या डाळिंबीचीं डाळिंबं रात्रीं चोरून, दिवसां तीं त्यालाच नेऊन विकीत असे. त्यावरून मला ही कल्पना सुचली. असल्या कंजूष बागवानांची अशीच खोड मोडली पाहिजे. आपण न खातां दुसऱ्यालाहि गवत न खाऊं देणाऱ्या या गोठ्यांतल्या कुत्र्यांना अशीच अद्दल घडवली पाहिजे.

यमुना : दादा, बोलतांना कांहीं तरी विचार असावा !

मंजिरी : लग्न झालं नाहीं तोंच सासऱ्याची एवढी तरफदारी होऊं लागली !

गुलाब : यमुने, तुझं म्हणणं जरी योग्य असलं तरी आज समाजांत चालत असलेला प्रकार पाहिला म्हणजे अंगाचा जो भडका होतो तो असा शिव्या देऊन तरी शांत करून घ्यावा लागतो. (चित्रमय जगत्-मार्च १९१४ चा अंक दाखवून) हें प्रत्यक्ष उदाहरण पहा. ज्या अंकांत ' स्नेहलतेची आत्माहुति ' प्रसिद्ध झाली आहे त्याच अंकांत-अगदीं त्याच्याच पुढल्या पानावर-हे पहा, उपवर मुलींचे तीन फोटो ' वर पाहिजे ' म्हणून टाहो फोडीत आहेत. फोटो नसलेल्या ' वर पाहिजे '-च्या शिवाय आणखी तीन जाहिराती आहेत त्या वेगळयाच. ज्या आमच्या मुली लग्न न झाल्यामुळं घराबाहेर तोंड दाखवायला सुद्धा लाजतात त्यांचच हे फोटो आहेत बरं ! हे फोटो प्रत्येक तेलीतांबोळयाच्या हातीं जाणार आणि घाणेरड्या कोट्यांना विनोद म्हणणारे नीचप्रकृति लोक वरील शिरोलेखाचा विचकट अर्थ करून हो हो करीत हंसणार ! आमच्या कुलवधूंच्या या विटंबनेबद्दल कोण जबाबदार आहे, तें यमुने, आतां तूंच सांग—

(सुवासुगराई-त्रिवट (दीं तना तेरेदानी०)

या धनागमकामी वर-पितयां। सहज लाभे श्वानता मनुजीं वसतां ॥ धृ० ॥ सतत बघती धना । न सुतसुखलाभ मना। वाटते मितभाषिता नराधम मानितां ॥ १ ॥

मंजिरी : या जाहिरातींचा आणि फोटोंचा तरी काय उपयोग होतो आहे? एका मुलीचा फोटो 'वर पाहिजे', 'वर पाहिजे' म्हणून दोन वर्षं या मासिकाचे अंक सुशोभित करीत होता; पण कुठल्याच देवानं प्रसन्न होऊन तिला कसलाहि वर दिला नाहीं.

यमुना : तरुण पिढींतील तरुणांच्या ठिकाणीं असणाऱ्या नीतिधैर्याच्या अभावाचे हे परिणाम आहेत. देवानं या तरुणांना आणि त्यांच्या बापांना एकदां जादूची कांडी फिरवून मुली आणि मुलींचे बाप करून टाकावं, म्हणजे तरी डोळे उघडले तर पहावं.

गुलाब : असा कांहीं चमत्कार होणं जोंपर्यंत शक्य नाहीं तोंपर्यंत दुसराच कांहीं तरी उपाय योजला पाहिजे. म्हणूनच मी एक आधुनिक शर्विलक निर्माण करतों आहें. आपल्या रमणीच्या मुक्ततेसाठीं चोरी करणारा मृच्छकटिकांतील शर्विलक कालांतरानं जसा धीरोदात्त ठरला, तसाच कृतीच्या साफल्यानं हा आमचा आधुनिक शर्विलकदेखील उद्यां एक हीरो (Hero) होऊन बसेल यांत शंका नाहीं.

यमुना : पण दादा—

गुलाब : यमुने, तुझ्या भावी पतीच्या शीलाची तुझ्यापेक्षां मला जास्त काळजी आहे.

मंजिरी : भिऊं नकोस यमुने, हें काम बिनबोभाट पार पाडण्याची जबाबदारी मी आपल्या अंगावर घेतें.

यमुना : बाबांना ही हकीगत सांगितली नाहींस ना?

गुलाब : छेः छेः, त्यांना कशी सांगेन! मामा आणखी चार वर्षं रडत बसायला तयार होतील, पण असल्या साहसाला मुळींच परवानगी देणार नाहींत, हें मी जाणून आहे. मामीलादेखील यांतलं कांहीं कळतां कामा नये.

यमुना : तुम्ही उभयतांनीं मनावर घेतल्यावर—

मंजिरी : कुठलीं ग उभयतां?

यमुना : तूं आणि गुलाबदादा. असलीं दोन साहसी माणसं जर विवाहरज्जूनं बांधलीं गेलीं नाहींत तर विधिलेखनाचा पुरुषार्थ तो काय राहिला?

मंजिरी : पण ब्रह्मदवाच्या घडामोडींत भाग घ्यायला तुला कुणीं सांगितलं आहे ?

यमुना : कुणीं म्हणजे तूं स्वतःच. 'आश्वोसोनी धरिल हृदयीं कां ती गुलाब स्वयें ?' कां दादा, आतां कां बोलत नाहींस ?

गुलाब : 'भारती जडा आणि सुधीही मंदधी बने' तो अशाच वेळीं.

यमुना : तुम्ही कवि म्हणजे मोठे विलक्षण प्राणी दिसतां. प्रेमालापांचीं काव्यं रेखाटतांना तुमची लेखणी अबाधित वेगानं शब्दवर्षाव करते; पण प्रत्यक्ष प्रसंगाच्या वेळीं मात्र—

गुलाब : जिह्वा जड पडते; असंच ना ?

यमुना : काय ग मंजिरी, बोलत कां नाहींस आतां ?

मंजिरी : तुझं लग्न झालेलं प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय कांहीं मी लग्नाला तयार व्हायची नाहीं.

यमुना : अटीवर आलं, एवढं तरी बरं झालं. नाहीं तर मुळींच नाहीं म्हणत होतीस तें मोठं कठीण होतं. या कवींचे विवाह असेच मूक वृत्तींत व्हायचे ! 'नातिचरामि' म्हणून घ्यायची शपथ तरी उच्चारलीत म्हणजे मिळवली. नाहीं तर मुक्याचं भाषण सारेच शब्द गाळून बसायचं !

मंजिरी : ते मनोहरपंत कुठं गेले ?

यमुना : कां ? त्यांच्यावर देखील तुझं मन बसलं आहे वाटतं ?

मंजिरी : होय हं ! मला एकदां त्यांच्याशीं लग्नाचा ठराव करून पाहायचा आहे.

गुलाब : हं, समजलों.

यमुना : हो, समजायचंच. कारण दोन्हीं मनं एक झालेलीं !

गुलाब : त्या पशूला आणवून भेटवायचं काम माझ्याकडे लागलं.

यमुना : मतंगजाची धुंदी हुरून भुजंगाला अनुगामी करणारे तुम्ही लव्हर्स् स्वतःला अप्रिय असलेली गोष्टहि प्रेमानें करायला तयार व्हाल यांत शंका नाहीं.

मंजिरी : हो, एकानं दरवडेखोरी पत्करलीच आहे.

यमुना : म्हणून दुसऱ्यानं आपल्याच बायकोचं लग्न लावायला तयार व्हायचं वाटतं ?

मंजिरी : तुला त्यांत कांहीं कळायचं नाहीं. काय व्हायचं तें तुझ्यासमोरच घडवून आणूं म्हणजे मला शाबासकीच देशील.

गुलाब : आतां कोण कोण काय काय बक्षिसं मिळवतात तें आपोआपच दिसून येईल. [उषा येते.]

उषा : चल चल, यमूताई लवकर चल. रावबहादुरांचे दिवाण तुझ्यासाठीं साखरपुडा घेऊन आले आहेत. चल लवकर.

यमुना : आतां चालूं द्या तुमचं लव्ह साँग! (Love Song) [यमुनेला उषा ओढीत नेते.]

मंजिरी : तें पत्र याच हातांत पडावं अशी माझी इच्छा होती. पण यमुनेनं सारा घोटाळा केला. ही आपली चोपडी घ्यावी.

गुलाब : आम्हां उभयतांचा संगम घडवून आणणारीं हीं बोलकीं पानं मला जिवापलीकडे जपून ठेवलीं पाहिजेत.

मंजिरी : यमुना गेली हें बरंच झालं.

गुलाबः : खरोखरच बरं झालं. गुलाबमंजिरीच्या मीलनाला यमुनेचा ओघ प्रतिबंधकच होत होता.

मंजिरी : काय बोलावं हें मला कळेनासं झालं आहे.

गुलाब : कांहींच बोलूं नये हें फार उत्तम. नाटक आणि कादंबरीकार लांबलचक प्रेमविषयक प्रवेश घालून संसारचरित्रनाटकाला अस्वाभाविक शोभा आणायचा जो प्रयत्न करतात, तो किती अप्रासंगिक असतो, हें आज अनुभवानंच आपल्याला कळतं आहे. त्यांचा मुखभंग करण्यासाठीं आपण कांहींच न बोलतां परस्परांचं पाणिग्रहण करूं या. दे, मंजिरी, तुझा हात मला दे. अहाहा!

जिवनपुरी–त्रिवट

कंपित अति शंकितगति सुंदर कर हा । उभयांतें । निज कंकणांहि वेदासम बोले ॥ ध्रु० ॥ या गोड हृदयतलिं डंका निनादे । जलकण निटिलीं जमले मंत्राक्षत झाले ॥ १ ॥

मंजिरी : या हस्तस्पर्शानंच परस्परांच्या प्रेमौघाचा विनिमय होवो म्हणजे झालं.

[एकमेकांचे हात धरतात; इतक्यांत यमुना येते.]

यमुना : शुभमंगल सावधान! [पडदा]

प्रवेश ५ वा

[मनोहर व गुलाब]

मनोर : असेल–असेल. तसं होणं कांहीं अगदींच अशक्य नाहीं.

गुलाब : अशक्यतेची मुळीं शंकासुद्धां नको. प्रत्यक्ष तिनंच मला सांगितलं.

मनोहर : प्रत्यक्ष सांगितलं म्हणतोस ? सुशिक्षित तरुणींनीं माझ्यावर आषक व्हावं, इतकी माझ्या चेहऱ्यांत जादू भरलेली आहे तर ?

गुलाब : हें तुला यापूर्वीच कळायला पाहिजे होतं. पण अगदीं कस्तुरीमृगासारखंच झालं. त्याच्याच पोटांत कस्तुरी असते पण बिचारा सुवासाच्या शोधार्थ रानोमाळ भटकत असतो.

मनोहर : तूं काय बुवा, कवि आहेस. काय म्हणशील तें खरं. पण असं पहा–

गुलाब : कसं पाहूं ?

मनोहर : अशा गंभीर प्रसंगीं तरी थट्टा करूं नकोस. मी तुला असं विचारतों, ती कबूल आहे–पण तिचा बाप कबूल आहे का ?

गुलाब : तिचा बाप कबूल होईल. तुला प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तिचा बापच काय–तिच्या बापाचा बाप सुद्धां कबूल होईल.

मनोहर : सारं खरं, पण हुंड्याचं काय ?

गुलाब : हुंडा द्यायला तिचा बाप चांगला श्रीमंत आहे. तो कांहीं आमच्या मामांसारखा दरिद्री नाहीं.

मनोहर : हें एक बरं झालं. नाहीं तर मोठी पंचाईत आली असती. तिचं तर माझ्यावर प्रेम बसलेलं आणि हुंडा नाहीं मिळाला तर मला तें नाकबूल करणं भाग पडलं असतं. हा इभ्रतीचा प्रश्न आहे. अशा वेळीं प्रेमबिम कांहीं वेळ बाजूला ठेवावं लागतं.

गुलाब : ती बापाची अगदीं एकुलती एक मुलगी आहे. तिच्या कल्याणासाठीं तिचा बाप तूं मागशील तो हुंडा द्यायला तयार होईल.

मनोहर : बरं आहे. पण ती कॉलेजांत शिकत असते म्हणे !

गुलाब : पुढल्या वर्षी बी. ए. होईल.

मनोहर : जरा डोईजड नाहींना व्हायची ?

गुलाब : डोईवर घेतली तर कुठलीहि बायको जड व्हायचीच; मग ती सुशिक्षित असो कीं अशिक्षित असो.

मनोहर : तें भय नको. पायांतली वहाण पायांतच कशी ठेवावी हें मला चांगलं माहीत आहे.

गुलाब : झालं तर. सुशिक्षित बायको जर चांगली कामीं लावून घेतली तर तुझा फायदाच होईल. सुशिक्षित स्त्रियांना हल्लीं शिक्षणखात्यांत फार मागणी आहे.

तेव्हां थोडीशी खटपट करून तिच्यासाठीं जर एखादी नोकरी शोधून काढलीस तर तुला नोकरीसुद्धां करावी लागणार नाहीं.

मनोहर : इतर कांहीं नसला तरी स्त्रीशिक्षणापासून एवढा उपयोग होतो खरा.

गुलाब : (स्वगत) किती नीच वृत्तीचा मनुष्य आहे हा ! (उघड) ठरलं तर मग ?

मनोहर : पण तिला एकदां पहायला गेलं पाहिजे.

गुलाब : यमुनेला पहायला गेला होतास त्या वेळीं ती तिथं होतीच. तेव्हां अनायासें तिला पाहण्याची संधि तुला यापूर्वीच मिळाली आहे.

मनोहर : छेः छेः छे ! नुसतं पहाणं आणि लग्नासाठीं पहाणं, यांत जमीन-अस्मानाचं अंतर असतं. त्यांतील मख्खी तुला कळायची नाहीं.

गुलाब : म्हणजे, अजूनहि तिला पहायला म्हणून गेलंच पाहिजे आहे वाटतं ?

मनोहर : अर्थात् गेलं पाहिजे. इतका अडाणी कसा तूं ! आतां तुला स्वतःला लग्न करायचं आहे, त्या वेळीं तूं काय करणार आहेस हेंच मला कळत नाहीं.

गुलाब : मग मला तरी काय करायचं तें एकदां सांगून ठेव, म्हणजे आयत्या वेळीं फजिती व्हायची तरी चुकेल !

मनोहर : पहायच्या प्रश्नांची एक यादी मीं मोठ्या प्रयासानं मिळवली आहे. त्यांत माझे स्वतःचेहि कांहीं प्रश्न मीं जोडले आहेत. त्याची एक प्रतच तुला देईन म्हणजे झालं.

गुलाब : मग मंजिरीला पाहायला आज येतोस का ?

मनोहर : हो, हो. केव्हांहि यायची माझी तयारी आहे.

गुलाब : आतांच ती मामांच्या घरीं येणार होती. तिथं जाऊन पहायला तर तुझी कांहीं हरकत नाहीं ना ?

मनोहर : छेः छेः, मुळींच नाहीं.

गुलाब : चल तर. हें पुढचं मामांचं घर आहे. तूं जरा इथं उभा रहा, मी ती आली आहे कीं काय तें पाहून येतों. (जातो.)

मनोहर : आतां मला जरा सरसावून तयार झालं पाहिजे. एकदां यादी पुन्हां पाहून घ्यावी. (यादी काढून पहातो.) परवां काय काय प्रश्न राहिले बरं ? हं. अक्षर पाहिलं नाहीं. हिचं अक्षर चांगलं असेलच, कारण इतक्या परीक्षा पास झाली आहे. अर्थात् तिचं वाचन घ्यायचीहि जरुरी नाहीं. बरं, कशिदा वगैरे काढून घेणं, हेंहि राहिलं तरी हरकत नाहीं. शक्य असल्यास स्वयंपाक कसा

करते तें पहाणं. हिला कुठला स्वयंपाक करतां येणार म्हणा ! नाहीं आला तरी चालेल. ही अडचण 'कुकर' घेऊन दूर करतां येईल. परवां फारच घाई झाली. हे प्रश्न अजीबात राहून गेले. आतां माझ्या स्वतःच्या शोधाचे प्रश्न. यांतला कोणता बर? हं–वय पहाणं. फारच महत्त्वाचा प्रश्न राहिला. लग्न जुळलं नाहीं म्हणून बरं झालं, नाहीं तर मोठा घात झाला असता. (गुलाब येतो व यादी चटकन् लपवतो.) काय? आहे का?

गुलाब : नुसती वाट पहात राहिली आहे.

मनो० : आम्ही बसणार त्याच जागीं आहे का? तशी असेल तर लाजत येते कीं निर्लज्जासारखी धीटपणानं येते, तें पाहायला मिळायचं नाहीं.

गुलाब : ती काळजी नको, ती घरांतच आहे. त्या दिवसाची गोष्ट निराळी, आजची निराळी. आज ती बाहेर येतांनाच कठीण आहे मोठं. चल लवकर. (घरांत जातात.) हं, बसा इथं. उषे, मंजिरीला इकडे घेऊन ये पाहूं.

(उषा मंजिरीला दाराबाहेर ओढते व ती मोठ्या कष्टानें लाजत बाहेर येते.)

मनो० : (स्वगत) काय फरक हा ! परवां किती घट्टपणा करीत होती ! काय हा माझा प्रभाव ! (उघड) तुमचं नांव काय ?

मंजिरी : मंजिरी.

मनो० : तुमच्या वडिलांचें नांव काय ?

मंजिरी : रावबहादूर कृष्णाजीपंत काळे.

मनो० : तुमचे वडील हयात आहेत काय ?–हो खरं, हयात आहेतच ते !

उषा : तुमचे वडील हयात आहेत का हो ?

मनो० : नाहींत.

उषा : नाहींत ?

गुलाब : उषे, तूं मधेंच बोलूं नकोस.

मनो० : (स्वगत) अरे, पुन्हां विसरलों ! (यादी पाहून उघड) तुम्ही किती भावंडं ?

मंजिरी : (एक यादी काढून पुढं टाकते व लाजत लाजत बोलते.) या यादींत आपल्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरं आहेत.

मनो० : (स्वगत) फार हुषार आहे ! फारच हुषार आहे ! (उघड) तुम्ही उच्च शिक्षाविलंबित असल्यामुळं तुमचं वाचन घेण्याचं जारुर्य दिसत नाहीं.

(स्वगत) असल्या मुलींशीं बोलतांना भाषा प्रौढच पाहिजे. (उघड) आतां तोंड उघडून तुमचे दांत दाखवा पाहूं !

मंजिरी : (लाजत) घोडीसारखी वाढलें आहें म्हणून मी घोडीच आहें असं वाटलं का तुम्हांला ?

मनो० : दांत पाहिल्याशिवाय वय कसं समजेल ?

उषा : अक्का, दांत दाखीव—त्यांना दांत दाखीव. चांगले विचकून दांत दाखीव ना ! (मंजिरी दांत दाखवते.) असं काय करतेस हं ! माकडाला दांत विचकून दाखवतात तसंच झालं हं ! हे माकड आहेत वाटतं ?

मनो० : वय सुमारें—किती आहे तुमचें वय ?

उषा : दहा वर्ष !

मनो० : तितकंच होईल.

मंजिरी : अठरा वर्षं.

मनो० : जवळजवळ तितकंच. मिटा तोंड. ठीक आहे. जा तुम्ही आतां. (ती जात नाहींसें पाहून) गुलाब, जाऊं दे यांना आतां. चष्मा लावतातच, तेव्हां नजर तपासून पाहाण्याची कांहीं जरुरी नाहीं. जा तुम्ही.

मंजिरी : आतां मला तुमची परीक्षा घ्यायची आहे.

मनो : म्हणजे ?

मंजिरी : हा समान हक्काचा काल आहे. मी तुम्हांला पसंत आहें ना ? मग आतां तुम्ही मला पसंत आहांत कीं नाहीं, हें नको का पाहायला ?

मनो० : (स्वगत) हें काय लचांड ? आतां कसं करावं ? फजिती व्हायची कदाचित् ! (उघड) गुलाब ?—

गुलाब : आलीया भोगासी असावें सादर—

मंजिरी : तुमचं नांव काय ?

मनो० : मनोहर विनायक बापट.

मंजिरी : तुमचं गोत्र काय ?

मनो० : गोत्र काय ? आमचं गोत्र-आमचं गोत्र-बापट गोत्र.

मंजिरी : तुमच्या गोत्राचे प्रवर किती ?

मनो० : (गुलाबला एकीकडे) प्रवर म्हणजे काय रे ?

गुलाब : (हळूच) अरे, प्र आणि वर; प्र प्रकर्षेण म्हणजे वाढलेला आणि वर म्हणजे वधूचं पुल्लिंग.

मनो० : मी प्रवर आहें.
उषा : धीवर नव्हे ना ?
मनो० : मुळींच नाहीं.
मंजिरी : तुमचं इंग्रजी शिक्षण किती झालं आहे ?
मनो० : मी कुठली परीक्षा कांहीं पास झालों नाहीं; पण बरींच वर्षं हायस्कुलांत होतों.
उषा : वारंवार नापास झाल्यामुळं वाटतं.
मंजिरी : थोडं इथून तिथपर्यंत चालून दाखवाल का ?
मनो० : गुलाब, हा तर माझा धडधडीत अपमान होतो आहे !
उषा : यमूताईकडून चालून घेतलं तेव्हां तिचा अपमान नाहीं झाला वाटतं ?
मनो० : पण ती मुलगी होती.
उषा : आणि तुम्ही मुलगे आहांत. मंजिरीअक्का तुम्हांला पाहायला आली आहे, तेव्हां तुम्ही चालून दाखवलंच पाहिजे.
गुलाब : हें विधान सयुक्तिक दिसतं खरं.
मनो० : म्हणजे ? मीं चालून दाखवावं असं तुलादेखील वाटतं कीं काय ?
गुलाब : त्यांत लाज कसली ? पुरुषांनीं बायकांना लाजायचं कीं काय ?
मनो० : मग इलाजच नाहीं तर ? [चालून दाखवतो.]
उषा : पशु ग पशु ! अगदींच पशु !
गुलाब : चूप बैस उषे, तिचें काय ऐकतोस मनोहर !
मनो० : छेः बुवा, आपल्याला हें मोठं चमत्कारिक वाटतं !
उषा : मुलींनाहि असंच वाटतं. आतां कळलं ना ?
मंजिरी : सिट् डाउन. (Sit down) तुम्हांला बाजारहाट करतां येतो का ?
मनो० : आपण नाहीं बुवा कधीं बाजारांत जात. आमचा गडीच आणतो सर्व कांहीं.
उषा : मग संसार काय करणार ? गड्यांनीं बाजार करून धुळीचे दिवे लावावे लागतील.
मंजिरी : तुम्हांला मुलांची जोपासना करतां येते का ?
मनो० : मुलांचा मला तिटकारा आहे.
उषा : तुम्हांला गुरांची जोपासना करतां येते का ?
गुलाब : उषे, बोलूं नकोस म्हणून एकदां सांगितलं ना ?

मनो० : मला गुरांची जोपासना चांगली करतां येते. मी गुरांचा डॉक्टर आहें.
उषा : बायका म्हणजे गुरं आहेत असंच वाटतं का तुम्हांला ?
मनो० : जवळजवळ असंच.
उषा : तर मग तुम्हीहि पशूच आहांत, असं आम्हांला वाटतं.
मंजिरी : उषे गप्प रहा पाहूं! (मनोहरास) लग्न करावं असं तुम्हांला कां वाटतं ?
मनो० : हें काय विचारणं ! सारे पुरुष लग्न करण्यासाठींच ईश्वरानं निर्माण केले आहेत. इतर लोक लग्न करतात म्हणून मीहि लग्न करणार आहें. लग्न करणं हा पुरुषाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे.
उषा : आणि बायकांचा नाहीं वाटतं ?
मनो० : नाहीं म्हटलं तरी चालेल.
मंजिरी : लग्न झाल्यावर तुम्ही आपल्या बायकोला कशा रीतीनं वागवाल ?
मनो० : इतर चार लोक वागतात त्याप्रमाणं! बायकांना वागवायचं वागवायचं तें काय ? चांगल्या धाकांत ठेवल्या म्हणजे बायका सुतासारख्या सरळ राहतात.
उषा : गुंतलेल्या सुतासारख्या ना ?
मंजिरी : स्त्रियांबद्दल तुमचे विचार अगदीं अप्रबुद्ध दिसतात. बायकांनींहि तुम्हांला असंच वागवलं तर ?
मनो० : फार बोलूं लागलांत तुम्ही ! मला अप्रबुद्ध म्हणतां काय ?
उषा : एव्हांच सत्ता गाजवूं लागले !
मंजिरी : स्त्रियांची मर्यादा कशी ठेवावी हें तुम्हांला मुळींच कळत नाहीं—
मनो० : स्त्रियांना कसली आली आहे मर्यादा ! पायांतली वहाण पायांत—
मंजिरी : बस्स करा. तुम्ही मला अगदीं नापसंत आहांत. चालते व्हा इथून. गेट् अवे ! (Get away).
मनो० : गुलाब—
गुलाब : चल जाऊं या मुकाट्यानं. (त्याला ओढीत नेतो.)
उषा : कशी फजिती झाली ! दुसऱ्याला छळतांना बरं वाटतं, पण तोच प्रसंग स्वतःवर बेतला म्हणजे असं आंबट तोंड होतं ! (यमुना येते.) पाहिलंस ना यमुताई ?
यमुना : मंजिरी, हा आतांचा प्रकार मला मुळींच आवडला नाहीं.

मंजिरी : आणि परवांचा आवडला वाटतं? भली खोड मोडली. उषेनं देखील मीं शिकवल्याबरहुकूम काम बजावलं. असंच वागवलं पाहिजे या लोकांना. आम्ही साऱ्या लग्नाच्या मुली असंच बंड करूं तेव्हांच यांचे हे पहायचे चोचले मोडतील. यांनीं मात्र आमची हवी तशी विटंबना करावी आणि आम्हीं मुलींनीं तसंच कांहीं केलं तर कुणाला काय म्हणून वाईट वाटावं ?

यमुना : एकानं गाय मारली तर दुसऱ्यानं वांसरूं मारणं शहाणपणाचं होत नसतं. करूं द्या, त्यांना खुशाल आमची विटंबना करूं द्या. आमच्या सहनशीलतेनंच आम्ही त्यांना लाजवूं या.

मंजिरी : मोठी आली आहे आजीबाई शिकवायला ! (गुलाब येतो.) यमुनेला आतांचा प्रकार अगदींच आवडला नाहीं.

गुलाब : तिला नाहींच आवडणार. तिचा स्वभाव फार वेगळा आहे. पण हल्लींच्या काळांत असल्या यमुताईकडून समाजाचे डोळे उघडायचे नाहींत. फार संतापला आहे बेटा ! असा कांहीं बरळत होता, कुणी म्हणेल याला वेडच लागलं. यमुनेला जरी आवडली नाहीं तरी अशी एखादी दुसरी क्लृप्ति काढल्यावांचून यमुनेसारख्या दुसऱ्या सालस मुलींचे हाल चुकायचे नाहींत. मामा बाहेर गेले होते हें एका अर्थी बरंच झालं. आतां पुढील कामाला लागलं पाहिजे. कारण उद्या सकाळीं हुंड्याची रक्कम पटली पाहिजे असा रावबहादुराचा हुकूम सुटला आहे.

मंजिरी : त्याची मुळींच काळजी नको. मीं सारे बेत कसे सायसंगीन योजून ठेवले आहेत. बाबांच्या सेफमधली रक्कम निघून हुंडा पाहायला आलीच म्हणून समजा. वसंताची त्या कामीं पूर्ण तयारी मी करवतें.

यमुना : मंजिरी, इतकं स्पष्ट बोलूं नये. भिंतीलासुद्धां कान असतात. पण दादा, काय करायचं तें विचार करूनच होऊं दे बरं. नाहींतर एक करतांना भलतंच व्हायचं. तुम्ही दोघेहि सदोदित कांहीं तरी अचाट क्लृप्त्या योजीत असतां. कशाला हें उगीच ! काय माझ्या नशिबीं असेल तसं होईल.

मंजिरी : अशींच तुम्ही दोघंहि सदोदित कपाळाला हात लावून रडत बसत असतां. सारींच कामं कांहीं नशिबावर हवाला ठेवून सफल होत नाहींत.

गुलाब : यमुने, तूं कां भितेस ? मी स्वतः फांशीदेखील जाईन; पण तुझ्या वसंताच्या एका केंसालाहि धक्का लागूं देणार नाहीं. जा आतां अगदीं स्वस्थ रहा—

सोहनी-त्रिवट (प्यारा मेंडा नजर)

कविजनां हृदयिं भय यावें कां । प्रिय सखेचि जे देवाचे ॥ धृ० ॥ रवि शशि नभ अखिल तारका । करतलिं ज्यांच्या ये राका ॥ १ ॥ उलटिती जग मधुरश्वासें । उलटिल कोणी त्यांतें कां ? ॥ २ ॥

यमुना : बरं बाबा, जशी तुझी इच्छा. (जातात.)

प्रवेश ६ वा

[स्थळ :—रावबहादुरांचें घर – वसंत येतो.]

वसंत :— मालकंस – झपताल (पीर–निजामदीन०)

हा झाला प्रकाशलोप रजनी ये वरि काळी ॥ धृ० ॥ नभ-मानसींचीं मोतिं गिळिलीं निराकार कोणा मराळीं ॥ १ ॥ लपवोनि तेजा चोर कुणि वा तमाधार पापें उफाळी ॥ २ ॥

या काळ्या प्रकाशांत मी आज काय करणार आहें ? स्वतःच्या बापाची तिजोरी फोडणार आहें ! माझ्या तिजोरीवर मीच दरोडा घालणार आहें ! हा कांहीं नवीनच प्रकार आहे असं नाहीं. यापूर्वीहि बऱ्याच मुलानीं आपल्याच घरच्या तिजोऱ्या फोडल्या आहेत–पण त्या दुर्व्यसनाधीन झाल्यामुळें मात्र ! आणि मीहि तोच गुन्हा कां करतों आहें ? ज्या उद्देशानं मी हा गुन्हा करायला तयार झालों आहें, तो सदुद्देश आहे का ? आमच्या दृष्टीनं आहे, पण बाबांच्या दृष्टीनं तो सदुद्देश ठरेल का ? कुणाच्या दृष्टीवर अवलंबून राहायचं ? जुन्याच्या कीं नव्याच्या ? जुनं आणि नवं यांचा हा झगडा थांबणार तरी केव्हां ? हें वैचित्र्य अनंत कालपर्यंत असंच चालत राहणार का ? जुने नव्याला आणि नवे जुन्याला असेच दोष देत राहणार का ! काय होणार आहे देव जाणे ! मला मात्र आज या सर्वांनीं शर्विलक बनवलं आहे यांत शंका नाहीं. (थांबून) पुढं जाऊं का ? कीं इथूनच मागं परतूं ?–माझी आई जिवंत असती तरीहि घर-फोडी करायचा हा प्रसंग माझ्यावर आला असता का ? कुणीं सांगावं ? सर्वच खोट्या मानाचे चहाते आहेत ! सर्वच खोट्या वैभवाला लालचावलेले आहेत ! मी तरी चोरी करायला कां कबूल झालों ? मानासाठीं ? कीं मनासाठीं ? कीं मतासाठीं ? कशासाठींहि असेना, पण माझ्या हातून गुन्हा घडणार आहे ! सत्याचा जय व्हावा म्हणून जरी मी गुन्हा करणार आहें, तरी तेवढ्या कारणानं

अपराध्याचा अपराधीपणा कांहीं नाहींसा होत नाहीं. मागं फिरूं का ? यमुना काय म्हणेल ? माझी खात्री आहे, माझ्या दुर्बलतेबद्दल यमुनेला आनंदपूर्ण अभिमानच वाटेल. गुलाब आणि मंजिरी मात्र—[गुलाब येतो.]

गुलाब : वसंत, अजून तूं इथंच ?

वसंत : गुलाब, मी दुबळा आहें. पापकर्म करण्याइतकं धैर्य माझ्या अंगीं नाहीं.

गुलाब : याचा कदाचित् यमुनेला अभिमान वाटेल, पण आमच्या मतें तूं भ्याडच ठरशील.

वसंत : यमुनेला खात्रीनं असं वाटेल ना ? बस्स, मला दुसऱ्या कोणाचंहि मत आतां नको आहे. मी चोरी करणार नाहीं. [जाऊं लागतो–तो त्याला अडवतो.]

गुलाब : तुझ्या भ्याडपणामुळं आम्हीं सर्वांनीं लबाड ठरावं तर ?

वसंत : यमुना कांहीं लबाड ठरत नाहीं !

गुलाब : यमुना लबाड ठरत नाहीं खरी; पण तिचा बाप–मी तिचा भाऊ लबाड ठरेन ना !

वसंत : ठरूं दे. मला त्याची पर्वा नाहीं. तुम्हीं लबाडी केलीच आहे.

गुलाब : यमुनेचा बाप लबाड ठरणं हें यमुनेलाहि लांच्छन नाहीं का ?

वसंत : शील हें ज्याचं त्याचं स्वतःचं आहे. शील म्हणजे कांहीं वडिलोपार्जित इस्टेट नाहीं. बापाच्या लांच्छनानं मुलं दूषित होतात असं म्हणणारे सारे मूर्ख आहेत. बापाच्या सुशीलतेमुळं दुःशील मुलं कांहीं सुशील ठरत नाहींत, तशींच त्याच्या चुकीमुळं अथवा दोषामुळं तीं दोषीहि ठरणार नाहींत. मी दरोडा घालणार नाहीं.

गुलाब : मग यमुनेनं काय करावं ?

वसंत : खरंच, यमुनेनं काय करावं ?

गुलाब : उद्यां सकाळींच हुंड्याची रक्कम पटली नाहीं तर लग्न मोडणार यांत शंका नाहीं.

वसंत : हुंडा ! हुंडा ! ! हा हुंडा पहिल्यानं उत्पन्न करणारा प्राणी जन्मतांच कां नाहीं मेला ?

गुलाब : आणि पुढं त्याची मर्यादा वाढवणारांची काय वाट ? त्यांना काय शिक्षा देणार आहेस तूं ?

वसंत : त्यांना कोणतीहि शिक्षा दिली तरी ती थोडीच होईल.

गुलाब : पण ती द्यावी कुणी ? शिक्षा व्हावी असं वाटणारे तुझ्यासारखे चार

तरुण तर असेच मनाचे दुबळे असतात. उघड भाषेनं आपलं खरं खरं मत आपल्या बापाला सांगायची त्यांना छाती होत नाहीं. बरं, एखाद्यानं असं मत सांगितलं तर तें ऐकायची वडील माणसांची तयारी नाहीं. आतां तूंच सांग, ही परिस्थिति बदलायची कशी ?

वसंत : चोरी केल्यानं तर खास नव्हे !

गुलाब : चोरी करावी लागणं हा या एका विवक्षित परिस्थितीचा केवळ कारणाभास आहे. हें कांहीं कार्य नव्हे ! फजीत पावायला लावणं हें आहे खरं कार्य.

वसंत : बापाची फजिती करून माझा मान मोठाच वाढेल, नाहीं ? गुलाब, मी घरफोडी करणार नाहीं.

गुलाब : (स्वगत) आतां याला काय करावं ? (उघड) तर मग काय करणार आहेस ? हें लग्न मोडलं म्हणजे अर्थात् यमुनेचं लग्न एखाद्या म्हाताऱ्याशीं लावावं लागणार. त्याच्या अल्पायुष्यतेमुळं यमुनेला वैधव्याचं वैभव मिळायला फारसा अवकाश लागणार नाहीं. दर्शनानं संकटाचं आगमन सुचवणारं तिचं तें रक्तवस्त्र, सौभाग्यचिन्हविरहित झाल्यानं उज्ज्वल दिसणारा शंखासारखा स्वच्छ कंठ, नित्य अश्रुसिंचनानं कलंकित झालेला कपोलप्रदेश, तें निष्कलंक चंद्रासारखं कुंकुमविहीन पांढरं फटफटीत कपाळ आणि तरुण संन्याशाप्रमाणं अकालमुंडित झालेलं मस्तक पाहून तुला आणि मला आनंदाच्या उकळयाच येतील नाहीं ?

वसंत : नको, गुलाब, मला खिजवूं नकोस. आधींच खळबळणाऱ्या या हृदयाखालीं आणखीं अग्नि पेटवूं नकोस.—मीं चोरी केली तर जग मला काय म्हणेल ?

गुलाब : विश्वामित्रानं चोरी केली त्या वेळीं इंद्रानं जें म्हटलं, तेंच जग तुला म्हणेल !

वसंत : विश्वामित्रानं देखील चोरी केली होती तर ?

गुलाब : होय. दुष्काळाच्या वेळीं पोटाच्या आगीसाठीं विश्वामित्रासारखा महातपोनिधि ऋषिसुद्धां, स्पर्शाला देखील अयोग्य असं कुत्र्याचं मांस चोरूं लागला. तें पाहून आतां दुष्काळाची परमावधि झाली असं वाटून इंद्रानं पृथ्वीवर पाऊस पाडला. तुझ्यासारखा पापभीरु मुलगादेखील स्वतःच्या घरीं दरोडा घालण्याइतका बेफाम बनतो, इतकी ही हुंड्यांची चाल अघोरी आहे असं वाटून ती बंद करावी असं त्याचप्रमाणें जगालाहि पटूं लागेल.

वसंत : पण जग मला पापभीरू म्हणून ओळखतं कां ? दुबळेपणा आणि पापभीरुता यांतला भेद इतका सूक्ष्म आहे कीं सर्वसाधारण जनसमाजाच्या तो ध्यानांतसुद्धां येत नाहीं.

गुलाब : तुझे निकट सहवासाचे मित्र तरी तुला ओळखतात ना ? ते तरी असंच म्हणतील ना ? ते तरी पुढील पिढीचे जनकच आहेत ना ? त्यांना जागं केल्याचं श्रेय तरी तुला मिळेल ना ? तुझ्या या दोषाचा पुढील पिढीवर जो परिणाम होईल, त्यामुळं तुझ्या दोषाचं उज्ज्वल पुण्यकर्मांत रूपांतर होईल. हें पाप आहे यांत शंका नाहीं, पण मुलींच्या बापांना हुंड्यासाटीं छळणाऱ्यांना असली गोडशी शिक्षा देणं देवाच्या घरीं कांहीं गुन्हा ठरणार नाहीं. न्यायाधीशानं अपराध्याला फांसावर लटकावलं म्हणून न्यायाधीशाला कांहीं कुणी सुळावर चढवीत नाहीं. नव्या पिढीच्या न्यायासनापुढं कांहीं बाबतींत जुनी पिढी आज गुन्हेगार म्हणून उभी आहे. अपराध्याला शिक्षा देतांना घाबरून जाऊन न्यायाधीशानं गुन्हेगाराला मोकळं सोडणं, म्हणजे गुन्ह्याला उत्तेजन देऊन स्वतः महाअपराधी टरण्यासारखं आहे, असं नाहीं का तुला वाटत ?

वसंत : तुझीं प्रमाणं बरोबर आहेत, पण प्रत्यंतरं बिकट ठरतात त्याला काय करावं ? नाहीं-गुलाब, बाबांच्या नकळत किल्ल्या चोरून, सेफ उघडून, आंतील पैसे काढून घेणं माझ्या हातून होईल असं नाहीं मला वाटत !

गुलाब : असलं कृत्य करण्याइतका तूं बेफाम नाहींस हें मी जाणतों. म्हणूनच तूंच हें कृत्य करावंस असा माझा आग्रह आहे. तुझं शील बिघडावं अशी माझी इच्छा नाहीं; पण तूं सुशील आहेस, सर्व तुला सुशील म्हणून ओळखतात, एवढ्याचसाटीं ही गोष्ट तुझ्या हातून घडणं अवश्य आहे. तुझी सुशीलताच या दुष्कृत्याला उज्ज्वल स्वरूप देईल.

वसंत : पण समाजांतील तरुण पिढीला मी हें एक वाईट वळण लावून देतों आहें असं नाहीं का होणार ?

गुलाब : इतर कुणीं हें कृत्य केलं असतं तर तसा परिणाम झाला असता खरा. प्रत्येक तरुणानं आपल्या बापाला लुबाडून सासऱ्याचं घर भरावं असाहि कुणीं त्याचा अर्थ केला असता. पण हुंड्याच्या दुष्परिणामापासून बापाला कलंकित होऊं न देतां परावृत्त करण्यासाटीं, एका सुशील, समंजस, सुशिक्षित आणि सुस्वभावी मुलाच्या हातून हें कृत्य घडत असल्यामुळं, मुलाच्या दोषापेक्षां हुंड्याच्या चालीच्या अघोरी स्वरूपाविषयीं समाजांत अधिक तिटकारा उत्पन्न होईल आणि त्या मुलाविषयीं सहानुभूतीच वाढेल.

वसंत : पण बापाला हुंडा घेण्यापासून परावृत्त केलं असं कुठं होतं यांत ?

गुलाब : कां बरं ? त्यांचीच रक्कम त्यांच्याच हातांत जाते आहे. एका हातानं दात्याचं काम केलं आणि एकानं घेत्याचं केलं एवढंच होणार आहे. यांत चोरी तर मुळींच होत नाहीं. नुसतं टेंपररी मिस्‌अ‍ॅप्रोप्रिएशन (Temporary misappropriation) होतं आहे. तोहि एक गुन्हाच आहे यांत शंका नाहीं. पण हुंडा घेण्याच्या गुन्ह्यापेक्षां तो किती तरी कमी दर्जाचा ठरेल

वसंत : गुलाब, माझं मन कांहींहि सांगो, केवळ वस्तुस्थितीकडे लक्ष देऊन माझ्या मनाविरुद्ध हें साहस करायला मी तयार होतों.

गुलाब : या साहसामुळं लागणाऱ्या पापाचा सर्वस्वी धनी मी आहें. जाऊं आतां मी ?

वसंत : जा. (गुलाब जातो. वसंत खोलींत प्रवेश करतो. पलंगावर राव-बहादुर झोंपी गेले आहेत.) सेफच्या किल्ल्या सदोदित बाबांच्या उशाखालीं असतात. बरं झालं, त्यांची पाठहि इकडेच वळलेली आहे. (पुढें जाऊन उशीखालीं हात घालतो तोंच रावबहादुर कुशीवर वळतात आणि तो दचकून मागें सरकतो.) छेः, नाहीं धीर होत. आतां तर यांचं तोंड इकडे वळलं. तोंडा-समोर चोरी करायची मला नाहीं छाती होत. नाहीं, माझ्या हातून हें काम होणार नाहीं. [निघून दारापर्यंत जातो, तोंच मंजिरी येते.]

मंजिरी : काय दादा, झालं काम ?

वसंत : नाहीं मंजिरी, बाबा चटकन् जागे होतील असं वाटतं मला. मी उशीजवळ हात नेतांच ते तिकडून इकडे वळले.

मंजिरी : थांब. मीच तुला रस्ता मोकळा करून देतें. मात्र घाबरूं नकोस. कांहीं तरी चमत्कारिक ऐकूं आलं, तर तें माझं ढोंग आहे असंच समज. जा-त्या पलंगाखालीं लपून बैस.

[तो तसें करतो व मंजिरी आंत जाऊन पडद्यांत " धांवा-धांवा-बाबा-वसंत-साप-साप-धांवा " असें ओरडते. रावबहादूर खडबडून उठून धांवत आंत जातात. वसंत किल्ल्या घेतो व सेफ उघडून नोटा काढून नेतो. नंतर मंजिरीला घेऊन रावबहादूर परत येतात.]

राव० : (हंसून) काय वेडी पोर आहे ! काळोखांत दोरी दिसली तिलाच साप म्हणून भ्यायली ! फार वेळ दिव्याजवळ वाचीत बसण्याचा हा परिणाम. डोळे दिपून भलताच भ्रम झाला. जा, आतां स्वस्थ नीज आणि रात्रीं अशी फार वेळ अभ्यास करीत बसूं नकोस. जा. [पडदा]

अंक तिसरा

प्रवेश १ ला

[**स्थळः**—रावबहादुरांचा दिवाणखाना. रावबहादूर व विष्णुपंत]

राव० : झालं एकदांचं लग्न! पण थाटांत झालं असतं तर बरं झालं असतं. ते डॉक्टरहि जर या वेळींच कबूल झाले असते, तर लग्नाचा खर्च त्या दिगंबरपंतांवर लादून दोन्ही लग्नं थाटांत मिरवतां आलीं असतीं. पण त्यांचीच अडचण निघाली त्यामुळं सारा घोटाळा झाला.

विष्णु० : तरी कांहीं हरकत नाहीं. झाल्या प्रकाराबद्दल मी चोहोंकडे आपली वाखाणणी करीत असतों.

राव० : ती कशी काय?

विष्णु० : कीं आपलीं मतं आपण प्रत्यक्ष कृतींत उतरून दाखवलीं. वाटेल तितका खर्च करणं आपल्याला शक्य होतं, तरी पण आपण कांहींसुद्धां वायफळ खर्च न करतां ती रक्कम उलट एखाद्या गरिबाच्या लग्नासाठीं दान देणार आहांत, असंच सांगत असतों मी प्रत्येकाला.

राव० : शाबास! आहे, कांहीं अकल आहे. माझा आश्रय कांहीं अगदींच फुकट गेला नाहीं. सहवासाचीं फळं बरं हीं!

विष्णु० : कसलं आपलं—कसलं आपलं! आपलं थोडंसं वळण घेतां आलं तर पहातों आहें झालं. (मनोहरपंत येतो.) या डॉक्टर, बसा.

राव० : कोण? डॉक्टर गुलाब? अः—मनोहरपंत! या, बसा. काय योजून आलां आहांत?

मनो० : नाहीं—म्हटलं आपलं सहज दर्शन घ्यावं! वसंतरावांचं लग्न झालं तेव्हां—

राव० : सुटलों बुवा. गरिबाची मुलगी—नाडला होता बिचारा बाप—त्याला कसंबसं संकटमुक्त केलं.

विष्णु० : लग्न अगदीं शास्त्रोक्त झालं बरं डॉक्टर! मानपान, रुसणींफुगणीं, बँड आणि आतषबाजी, असलीं कांहींसुद्धां ढोंगं नव्हतीं अगदीं. केवळ शास्त्रोक्त विधि तेवढेच झाले. बस्स!

राव० : आपण बोलतों त्याचप्रमाणं वागलं पाहिजे, हा तर माझा बाणा आहे.
मनो० : बोले तैसे चाले, त्याचीं वंदावीं पाउलें! असं तुकारामांनीं म्हटलचं आहे.
विष्णु० : आणि ही वायफळ खर्चाची शिल्लक पडलेली रक्कम एखाद्या अनाथाच्या लग्नकार्याला खर्च करण्याचा आमचा मानस आहे.
मनो० : पण मूळ रकमेंतच खूट पडली आहे त्याची काय वाट ?
दोघे : म्हणजे ?
मनो० : हुंड्याची रक्कम पुरी पटली ना ?
विष्णु० : हो–पटली.
मनो० : नोटा कीं रोकड ?
राव० : नोटा. कां बरं ? त्या बनावट असल्याचं तुम्हांला कळलं आहे कीं काय ?
विष्णु० : तो दिग्या तसं करायला देखील चुकायचा नाहीं. कर्जबाजारी माणूस काय वाटेल तें करील.
मनो० : नोटा मुळींच बनावट नाहींत.
विष्णु० : मग असं कां विचारलंत ?
राव० : चोरीच्या तर नाहींत ना ?
मनो० : असं जरी म्हणतां येत नाहीं, तरी तसंच म्हटलं तरी चालेल.
राव० : चोरीच्याच आहेत त्या! शंका नाहीं. दिग्यानं कुठं तरी दरोडा घातला खास.
मनो० : आपण एकदां त्या नोटा तपासून पाहिल्यात का ? ओळखीच्याशा वाटल्या का त्या ?
विष्णु० : नोटांसारख्या नोटा, त्यांत काय ओळखायचं ?
मनो० : त्या नोटा आपल्याच घरच्या आहेत. एकदां तपासून पहा. नंबर टिपून टेवीत असालच आपण.
राव० : थांबा हं. एकदां पाहून येतों. (जातो.)
मनो० : (स्वगत) सूड घ्यायची कल्पना मनांत आली मात्र आणि अचानक देवळांत त्या मुलींच्या तोंडून ही बातमी कळली. आतां मला मुद्दाम बोलावून नेऊन माझी थट्टा करणारांची चांगली कणिक तिंबेल. हा सारा देवदर्शनाचा प्रभाव ! अशा बातम्या काढण्यासाठीं तरी देवदर्शन घेतलं पाहिजे रोज.
राव० : (नोटांचें पुडकें व डायरी आणून टेबलावर फेंकून) बुडालों, विष्णुपंत, ठार बुडालों. या माझ्याच नोटा. हे नंबर पहा आणि हे शिलकेचे नंबर पहा !

विष्णु : (पाहून) खरंच, साऱ्या नोटा आपल्या शिलकेंतल्याच ! पण ह्या सेफमधून चोरल्या कुणीं ?

मनो० : तेंच सांगण्यासाठीं मी आलों आहें. नित्य परिपाठाप्रमाणें मी आज तुळशीबागेंत रामाच्या देवदर्शनासाठीं गेलों होतों—

विष्णु० : वाः ! वाः ! आपण एवढे शिकलेले असूनहि अजून इतर टारग्या पोरांप्रमाणें चेकाळलां नाहींत, ही गोष्ट भूषणावह आहे.

राव० : दगड आहांत तुम्ही. मधेंच बोलूं नका. बरं मग ?

मनो० : देवळांत गेलों होतों. तिथं दिगंबर खऱ्याच्या घरच्या दोन मुली आपआपसांत कांही बोलत होत्या. त्यावरून मला असं कळून आलं कीं, आपले चिरंजीव वसंतराव यांनीं आपल्या तिजोरीला स्वतः किल्ल्या चालवून, नोटा काढून, मुलीच्या बापाला देऊन, मुलाच्या बापाला फसवलं म्हणून त्या मारे खो खो हंसत होत्या.

राव : अरे हरामखोरा—(मनोहर दचकतो.)

विष्णु० : तुम्हांला नव्हे बरं हें डॉक्टर—

राव० : ठीक आहे असं बुडवलंस का ?

मनो० : येतों, नमस्कार. मग भेटेन केव्हां तरी. या वेळीं आपण जरा रागांतच आहांत, तेव्हां-(स्वगत) शिलगावली काडी. आतां छान आग पेटेल.

राव : बरं या, नमस्कार. (मनोहर जातो.) अरे कार्ट्या ! विष्णुपंत, या पोराला आतां पोलिसच्या ताब्यांत देतों. आपलेपणा अगदीं विसरून गेलं पाहिजे अशा वेळीं.

विष्णु० : पण पुरावा ? तो कसा मिळणार ? शिवाय अशा खटल्यानं आपली अपकीर्ति आणि वसंतची कदाचित् स्तुतीहि होईल.

राव० : (दांतओठ खाऊन) काय करूं आतां या पोराला ! खून करून देखील पुरेसं होणार नाहीं ! पैसे बुडाले ते बुडाले, पण हरामखोरानं मला अगदीं गरुड केलं ! काय करूं विष्णुपंत, आतां काय करूं ?

विष्णु० : बायकोसकट घरांतून हांकलून द्या आणि साऱ्या स्थावर जंगम मिळकतीची रोकड करून बॅंकेंत टेवा. मग बसूं दे बायकोला घेऊन कोकलत ?

राव० : तुमची युक्ति ठीक आहे. पण आधीं त्याची चांगली कानउघडणी केली पाहिजे. सडकून चार शिव्या हांसडल्याखेरीज आतां माझं डोकं थंड होणार नाहीं. चला. (जातात.)

प्रवेश २ रा

[यमुना व वसंत]

वसंत : यमुने–नव्हे, माझे लाडके विमले, ईश्वराच्या कृपेनं आमच्याबरोबरच माझ्या स्वर्गस्थ मातेची इच्छा परिपूर्ण झाली. आमचं सौख्य पहायला ती प्रत्यक्ष हजर असती तर किती उत्तम झालं असतं! खरोखर गुलाबनं एकंदरींत देवदूताचंच काम केलं खरं!

यमुना : देवदूताचं काम केलं कीं सैतानाचं केलं, हाच मोठा प्रश्न आहे. आपण सुखी झालों, बाबा संकटांतून मुक्त झाले, आईची काळजी दूर झाली, सारं कांहीं उत्तम झालं. पण हें उत्तम कां झालं? एका अत्यंत वाईट प्रकाराच्या पायावर या अत्यंत उत्तमाची इमारत उभारली गेली आहे, हें नाहीं मला विसरतां येत! दादाला देखील आनंद झाला असेल, पण परमेश्वरानं त्याला जर थोडी तरी सदसद्विवेकबुद्धि दिली असेल तर आमच्यापेक्षांहि त्याच्या जाणिवेच्या टोंचण्या जास्त तीव्रतर झाल्या असल्या पाहिजेत.

वसंत : माझं मन फार घोटाळ्यांत पडल्यासारखं झालं आहे. माझ्या हातून घडली ती गोष्ट बरी होती कीं वाईट होती हेंच मला कळत नाहीं. सकृद्दर्शनीं सुपरिणामी वाटणारं हें कृत्य तात्त्विकदृष्ट्या निंद्यच ठरेल यांत शंका नाहीं.

यमुना : चोरीच ती! कशी निर्दोष ठरणार?

वसंत : पण जशास तसं, या तत्त्वाला अनुसरून, झाली ती चूकच झाली असं कांहीं म्हणतां येत नाहीं. तुझ्या बाबांकडून माझ्या बाबांनीं हुंडा घेतला असता तर तात्त्विकदृष्ट्या ती दरवडेखोरीच नसती का ठरली? आडरानांत गरीब वाटसराला अडवून, पिस्तुलाच्या टोकावर काय असेल नसेल तें लुबाडून घेणारा दरवडेखोर, आणि मुलींच्या प्रौढावस्थेमुळं समाजांतील राजमार्गांची वाट चुकून घाबरलेल्या मुलीच्या बापाकडून सक्तीनं हुंडा वसूल करणारा मुलाचा बाप, यांच्यांत मुळींच फरक नाहीं. अशा दरोडेखोराच्या निधीवर हल्ला करणारे राजदूत गुन्हेगार ठरतात कीं लोकरक्षक ठरतात? विमल, हे तात्त्विक विचार घटकाभर दूर ठेवून आपण आतां ईश्वरदत्त संसारसुखाच्या उज्ज्वल तेजाकडे नजर फेकूं या.

यमुना : ईश्वरदत्त संसारसुख! कुणीं सांगावं या संसारांत सुख आहे म्हणून? आतांच्या सुखाचा क्षण एका क्षणानंतर दुःखांत रूपांतरित होतो, तसंच आतांचं

दुःख एका क्षणानंतर सुखाचं कारण होतं. काय होतं कोण जाणे! कांहीं तरी होतं आहे आणि त्याबरोबरच आपण कुठं तरी वाहवत जात आहोंत खरे.

वसंत : विमल, सततकालीन दुःखाच्या अनुभवामुळं सुखाचं सौख्य तुला दुखूं लागलं आहे असं वाटतं मला.

यमुना : सुखाचं सौख्य दुःख देतं कीं दुःखाचा आनंद समाधान देतो, हें कांहींच सांगतां यायचं नाहीं. (गुलाब येतो.) ये दादा, आतां तुझ्याच गोष्टी चालल्या होत्या.

गुलाब : सुखाच्या क्षणांत माझी तुम्हांला आठवण येते हें माझं मोठं भाग्यच म्हणायचं. साधारण लोकांची अशी रहाटी असते कीं, प्रसंगाच्या वेळीं ज्या माणसाशिवाय त्यांचं पानहि हालत नसतं, तोच माणूस कार्यभाग होतांच अगदीं परका बनतो.

वसंत : या वेळीं आम्हांला तुझी आठवण झाली हा केवळ आमचाच मोठेपणा आहे असं कांहीं नाहीं. मनुष्यस्वभाव एकदम पालटला आहे, असं विधान एव्हांच करतां यायचं नाहीं. पण महाराज, ही सुखाची दुधाची वाटी भरण्यासाठीं वाटींत आपण आधींच एक पसाभर मीठ टाकून ठेवलं आहे, त्यामुळंच तर आम्ही तुमची आठवण काढतों आहोंत.

गुलाब : एवढ्यासाठींच तुम्हीं माझे आभार मानले पाहिजे. असा मिठाचा खडा पडला नसता तर केव्हांच मला विसरून जाऊन तुम्ही उभयतांहि कृतघ्न बनलां असतां. यमुने, मी म्हणतों हें बरोबर आहे ना?

यमुना : काय बरोबर आहे आणि काय चूक आहे, हें ठरवायची मनुष्य-प्राण्याची पात्रताच नाहीं. एका वेळीं सत्य असतं तेंच दुसऱ्या वेळीं असत्य ठरतं. तूं तर चोरी करणं अवश्य आहे म्हणून ठरवलंच आहेस कीं नाहीं? चोरी करणं ही नीति केव्हां ठरली?

गुलाब : मुलांचे बाप हुंडा मागूं लागले तेव्हां! सत्यभामेच्या बापानं हुंडा म्हणून स्यमंतक मणी मागितला तेव्हां श्रीकृष्णालाहि अशीच चोरी करावी लागली होती.

यमुना : देवादिकांचे देखील आधार बरे आठवतात तुला! तरी बरं, डॉक्टर आहेस, वकील नाहींस!

गुलाब : अग, वकील असतों तर दिवसाढवळ्या, सांगूनसवरून, हक्कांचा दरोडा घालायचं काम मीं तेव्हांच लोटलं नसतं या वसंतावर!

वसंत : दुसऱ्याच्या हातानं रोगी मारायचा धंदाच आहे तुम्हां डॉक्टरांचा. रोगी बरा झाला तर माझ्या औषधानं आणि मेला तर तुमच्या हयगयीमुळं, हा मॉटोच (Motto) आहे तुम्हां डॉक्टरांचा.

गुलाब : एकंदरींत या केसमध्यें तरी मला क्रेडिट् (Credit) मिळालं म्हणायचं ! कांहींही होवो, तुम्ही तरी सुखी झालांत ना ?

यमुना : तें कुणीं सांगावं ? दुःखाच्या निकषावर लावल्याखेरीज सुखाची कसोटी कळत नसते.

वसंत : गुलाब, मी सुखी झालों यांत शंका नाहीं. पण सुखाचा खरा आनंद अनुभवायला मुख्यत्वेंकरून दारिद्र्याची आवश्यकता असते. लक्ष्मीच्या प्रभावाचे मासले पाहिल्यामुळं तिच्याविषयीं मला इतका तिटकारा उत्पन्न झाला आहे कीं, हा सुखाचा पेला आकंठ भरण्यासाठीं मला आतां फक्त एका दारिद्र्याचीच उणीव भासते आहे. (रावबहादूर येतात.)

राव० : हरामखोरा, तेंच आतां तुझ्या कपाळीं आलं आहे. आणि हे कोण ? डॉक्टर ? आमचे भावी जामात ? तुम्हींदेखील छान धूळ फेकली माझ्या डोळ्यांत.

गुलाब : असं झालं तरी काय ? (स्वगत) चोरीचं बेंड बाहेर फुटलं बहुतेक !

राव० : म्हणे झालं तरी काय ? तुम्हां साऱ्यांनाच एकदम पोलिसांत देतों, म्हणजे काय झालं तें कळेल आपोआप. (वसंतास) हरामखोरा, आधीं या आपल्या बायकोला घेऊन घराबाहेर हो. तरी देवानं मला बरी बुद्धि दिली. नाहीं तर, (हिच्या) अंगावर चार दागिने घातले असते तर ते या वेळीं हिसकावून घ्यावे लागले असते.

वसंत : पण मीं असं केलं तरी काय बाबा ?

राव० : माझ्या तिजोरीवर दरोडा घालून वर उजळ माथ्यानं काय झालं म्हणून विचारायला शरम नाहीं वाटत ?

गुलाब : तिजोरीवर दरोडा ? आणि वसंतानं घातला ? तो कां बुवा ?

राव० : तुम्हीदेखील बरेच दिसतां ! किंवा कदाचित् तुम्हांला माहीतहि नसेल ! कुणी सांगावं ! अरेरे ! बायको मिळविण्यासाठीं हीं अलीकडचीं पोरं एखाद्याचा खूनदेखील करायचीं ! अहो डॉक्टर, हें पहा–(डायरी व नोटा दाखवतो) हे नंबर ताडून पहा).

गुलाब : अगदीं बरोबर आहेत. पण यांचा वसंताशीं काय संबंध

राव० : हे माझ्याकडे पूर्वी असलेल्या नोटांचे नंबर–आणि ह्या तुमच्या दिग्यानं आणून दिलेल्या हुंड्याच्या नोटा. सारेच हरामखोर आहेत. गुलामांना साऱ्यांनाच पोलिसच्या ताब्यांत देतों.

गुलाब : तरीच ! हुंड्याची तजवीज झाली असं सांगून मामांनीं आयत्या वेळीं माझ्याकडची रक्कम नाकारली, ती यामुळंच ! तरीच !

राव० : काय सांगूं डॉक्टर, माझ्याच अब्रूला काळिमा लागेल म्हणून मला माघार घ्यावी लागते आहे. नाहींतर येरवड्याची हवा खायलाच पाठवलं असतं या सर्वांना ! मग म्हणावं, येरवड्यांतच करा हनीमून ! पाजी कार्टा ! माझ्या तोंडाला काळोखी फांसली या मूर्खानं !

गुलाब : किती झालं तरी पोटचा गोळा आहे–होते आहे एखादी चूक !

राव० : ही काय चूक ? अहो डॉक्टर, हा क्रिमिनल ऑफेन्स् आहे. ही घरफोडी आहे बरं, घरफोडी ! काळं पाणीदेखील मिळायचं याला ! हरहर ! पोरानं शेवटीं घर बुडवलं ! (वसंताला) आतां कां दांतखिळी बसली ? बोलत कां नाहींस ?

वसंत : हुंडा घेण्याचा आपण हट्ट धरला नसता तर असं मुळींच झालं नसतं.

राव० : गाढवा, हरामखोरा, बोलूं नकोस–एक शब्दसुद्धां बोलूं नकोस. तुझ्या तोंडचा एक शब्द ऐकूं आला तर माझ्या अंगाचा भडका होईल. आधीं बाहेर नीघ घरांतून.

यमुना : माझ्याकडे पाहून तरी असं कांहीं करूं नये. (त्याचे पाय धरते.)

राव० : तुझ्याकडे पाहिल्यामुळेंच मला असं वागावं लागतं आहे. चार हजारांचा डल्ला मारला गुलामांनीं ! [दिगंबरपंत येतात.]

गुलाब : (स्वगत) झाला–घात झाला ! मामा आले.

दिगं० : (रावबहादुरांचे पाय धरून) माझ्याकडे पहा. हा माझा अपराध आहे. कुठली मला दुष्ट बुद्धि सुचली आणि मी वसंतरावांना तशी गोष्ट करायला सांगितलं. पोलिसच्या ताब्यांत मला द्या, पण या बिचाऱ्यांना सोडा.

राव० : नीघ, घराबाहेर नीघ. मला तोंडसुद्धां दाखवूं नकोस. मुलगा म्हणून याला क्षमा करावी असं वाटूं लागलं, तर तुझ्या दर्शनानं ती इच्छासुद्धां नाहींशी होईल. म्हणूनच तुला मुली झाल्या या ! पूर्वजन्मीं कुणाचीं घरं फोडलींस, म्हणून आज तुझं घर असं मोडलं आहे; आणि या जन्मीं अशीं पापं करून पुढं काय भोगणार आहेस कोण जाणे ! (त्याला व यमुनेला लोटतो.)

गुलाब : (स्वगत) खरोखरच मामा, तुमचे उपकार जन्मोजन्मीं फिटणार नाहींत.

दिगं० : मलाच काय ती शिक्षा करा. माझ्या चुकीसाठीं त्यांना कां दंड ?

राव० : काय करूं ? सारीं आयतीं गोळा झालीं आहेत एका जागीं, देऊं का यांना पोलिसांत ?

गुलाब : रावबहादूर, थोडा विचार करा. वास्तविक चोरी होऊनसुद्धां आपलं प्रत्यक्ष असं कांहींच नुकसान झालेलं नाहीं—

राव० : काय ? प्रत्यक्ष नुकसान नाहीं झालं ? हुंड्याचे मूर्तिमंत चार हजार रुपये बुडाले, तरी माझं नुकसान झालं नाहीं म्हणतां ?

गुलाब : वसंताला विलायतेला पाठवण्यासाठींच ते पैसे घेतले होते ना ? आतां त्याला विलायतेला पाठवूं नका, म्हणजे शिक्षेपरी शिक्षा होऊन आपलंहि नुकसान व्हायचं नाहीं.

राव० : (स्वगत) शेवटीं मीच पकडला गेलों ! (उघड) ठीक आहे. डॉक्टर, केवळ तुमच्या शब्दासाठीं म्हणून मी या सर्वांना क्षमा करतों; पण ती एका अटीवर. एक मुतळीचा तोडासुद्धां बरोबर न घेतां, माझ्या घरांतून निघून गेलं पाहिजे यानं.

वसंत : चल यमुने, देवानंच आपलं गाऱ्हाणं ऐकलं. [दोघेंहि नमस्कार करून जातात.]

राव० : काय मग्रूर आहे पहा ! पोटचं पोर आणि त्यांतून आई नसलेलं, म्हणूनच सारा राग गिळून टाकावा लागतो. जा म्हणावं, खुशाल जा आणि भीक मागून पोट भर. मी आतां माझ्या सर्व चीजवस्तूंची रोकड करून बॅंकेंत नेऊन ठेवतों आणि मृत्युपत्र करून ती एखाद्या फंडाला–किंवा कशाला ?–माझ्या स्वतःच्याच नांवावर ठेवून देतों. आणि तुम्ही–(दिगंबरपंतास) अहो महाराज, यापुढं आपलं हें काळं तोंड केव्हांहि दाखवूं नका मला. जा ! [जातो.]

दिगं० : नानू ! काय अविचार केलास हा ? रावबहादुरांना जितका वसंताचा तितकाच मला तुझाहि राग आला आहे. त्या मनोहरपंतानं मला सांगितलं म्हणून मी धांवून आलों.

गुलाब : (त्याचे पाय धरून) मामा, मला क्षमा करा. मी सर्वस्वी अपराधी आहें. आतां तुमचा अपमान होऊन मी मात्र मोठा साव म्हणून मिरवलों,– पण मामा, एक वेळ माझ्याकडे पाहून सारं कांहीं सहन करा–आणि हाच

प्रकार कसा उलटला जातो तें पहा, म्हणजे झालेल्या अपमानाबद्दल तुम्हांला मुळींच वाईट वाटायचं नाहीं.

दिगं० : मुलींच्या बापांना कसला मान आणि कसला अपमान ! चल आतां घरीं जाऊं. वसंतरावांची काय स्थिति झाली आहे तें आधीं पाहिलं पाहिजे. पण नानू, तुला पुनः सांगतों, झालं तें झालं, आतां यापुढं तरी या भानगडी पुरे कर.

गुलाब : हा प्रकार उलटवल्याशिवाय मी आतां मुळींच स्वस्थ बसणार नाहीं.

बिलावल–त्रिवट.

परिणाम होई सुखाचा अपमानिता । रीती सतता ॥धृ०॥
क्षणकाल ज्याला । जयलाभ झाला ॥ अपमान त्या येई अंतीं ।
विजयान्विता ॥ १ ॥ [जातात.]

प्रवेश ३ रा

[**स्थळ :** रस्ता. मनोहरपंत येतो.]

मनो० : करायला गेलों एक आणि झालं भलतंच ! एकंदरींत बहिणीला झालेली शिक्षा भावालाच मिळाली म्हणायची. पण हें आपलं कसंबसं समाधान करून घ्यायचं, एवढंच. त्या गुलाबची चांगली फजिती झाली पाहिजे होती. त्या पोरीकडून त्यानंच माझी विटंबना करवली यांत शंकाच नाहीं. काय करावं ? कसा अगदीं अचानक सुटून गेला ! सारं नाटक त्याचंच, एरव्हीं सुटून जाण्याची अक्कल त्याला कुठून आली असती ? त्याला कसं पकडावं ? हो, त्या मंजिरीवर त्याचं प्रेम आहेसं दिसतं. त्यांचं लग्नहि व्हायचं ठरलं आहे म्हणे ! तिलाच मागणी घालावी, म्हणजे दोघांचाहि यथास्थित सूड उगवल्यासारखं होईल. एकदां लग्न तर होऊं दे म्हणजे त्या पोरीची सारी मिजास उतरून टाकतों. अशी झोडपीन चाबकाखालीं कीं यंव ! अरे वाः ! हे विष्णुपंतच आले. बरे वेळींच भेटले. [विष्णुपंत येतात.] नमस्कार विष्णुपंत, कसं काय ? पुढं काय झालं ?

विष्णु० : व्हायचं काय म्हणा ! रावबहादुरांनीं सारी मालमिळकत गोळा करून बँकेंत नेऊन भरली. आतां वसंताला म्हणावं, बैस शंख करीत. या असल्या पोरांना अशीच शिक्षा केली पाहिजे.

मनो० : ठेव बँकेंत ठेवली म्हणून काय झालं ? उद्यां त्यांच्यामागं तरी ती त्यालाच मिळणार ना ?

विष्णु० : छे, छे ! ती सारी रक्कम ते कुठल्याशा फंडाला देऊन टाकणार आहेत. ह्यातींत नव्हे हो, तर त्यांच्या पश्चात्.

मनो० : सारी इस्टेट मंजिरीलाच कां नाहीं देऊन टाकीत ते ?

विष्णु० : तिचं वसंतावर फार प्रेम आहे. कदाचित् ती त्याला सारी इस्टेट दान करील असा त्यांना संशय आला. बाकी मंजिरीला काय कमी आहे म्हणा ! तिचा भावी नवरा दीड लाखांचा धनी आहे.

मनो० : कोण ? तो गुलाब ? तो कधीं एवढा श्रीमंत झाला बुवा ?

विष्णु० : त्याच्या चुलत्याची इस्टेट त्याला मिळाली आहे.

मनो० : असं काय ? तेव्हांच लेकाचा एवढा गुर्मींत असतो ! पण विष्णुपंत, तुम्ही माझं एक काम करा. मी तुमचे उपकार विसरणार नाहीं. एवढी इस्टेट रावबहादुरांनीं मंजिरीच्या नांवावर करून तिचं माझ्याशीं लग्न होईल अशी कांहीं खटपट करा.

विष्णु० : काय द्याल मला ? इस्टेटीचा चवथा हिस्सा द्याल ?

मनो० : हो, मोठ्या आनंदानं. त्यांत माझ्या तीर्थरूपांचं काय खर्चतं !

विष्णु० : ठीक आहे. तुम्ही हुंड्याशिवाय लग्न करायला तयार आहांत ?

मनो० : एवढी इस्टेट मिळाल्यावर हुंडा हवा आहे कुणा लेकाला ?

विष्णु० : बरं तर. आधीं हुंडा घेतल्याशिवाय लग्न करायला तयार व्हा. मग पुढचं पाहूं हळुहळु.

मनो० : जसं तुम्ही सांगाल तसं.

विष्णु० : चला तर आतांच माझ्याबरोबर—

[जातात]

प्रवेश ४ था

[**स्थळ**—रावबहादुरांचें घर. मंजिरी बसली आहे.]

मंजिरी : दैवगति म्हणून कांहीं तरी आहे खास ! ही चोरी इतक्या लवकर उघडकीला यायचं कांहींच कारण नव्हतं—पण कुठून कशी बातमी फुटली

कोण जाणे! दैवाचेच का हे सारे खेळ? आतां माझ्या दैवीं तरी पुढं काय आहे? बाबांनीं इस्टेटीची विल्हेवाट तशी लावून टाकली आणि दादावरचा त्यांचा राग कमी होण्याचं लक्षण तर मुळींच दिसत नाहीं. दादाचं किंवा यमूचं नांव काढलं तरी ते संतापून जातात. अशा स्थितींत अभ्यासाकडे मन लागावं कसं? म्हणून एकदां मनाचा धडा करून ज्यांना विचारायचं त्यांना विचारून पाहिलं. पुढं काय करायचं तें ठरवलंच आहे. आतां बाबा आले कीं—(रावबहादूर येतात.) आलेच बाबा. (त्यांचे कपडे घेऊन ठेवून देते.) कां बाबा, आज अगदीं बोलत नाहीं?

राव० : काय बोलूं! आज मी मोठ्या संकटांत सांपडलों आहे.

मंजिरी : आणखी कसलं नवीन संकट आलं आहे?

राव० : आज विष्णुपंत म्हणत होते–काय सांगूं तुला पोरी, मोठी पंचाईत आली आहे.

मंजिरी : काय आणखी नशिबीं आहे कोण जाणे! एकंदरींत दिवस वाईट आले आहेत खरे!

राव० : दिवस वाईट आले आहेत असंच कांहीं म्हणतां येत नाहीं–पण मोठी पंचाईत आली आहे यांत शंका नाहीं. एकीकडचा टाकलेला शब्द मोडून पुन्हां दुसरीकडे जुळवायचं मोठं बिकट आहे.

मंजिरी : दुसरीकडे काय जुळायचं? लग्न का? कुणाचं लग्न?

राव : आतां दुसऱ्या कुणाचं लग्न जुळवावयाचं राहिलं आहे! तुझंच.

मंजिरी : माझंच? हिंदु स्त्रीला एकाच वेळीं एकापेक्षां जास्त नवरे केव्हां-पासून करतां येऊं लागले?

राव० : नवरे कसे? अजून तुझं लग्न कुठं झालं आहे?

मंजिरी : फक्त ब्राह्मणाच्या साक्षीनं तेवढं व्हायचं राहिलं आहे! देवाच्या साक्षीनं केव्हांच झालं आहे.

राव० : तूं काय म्हणतेस तें मी नीटसं समजलों नाहीं.

मंजिरी : लग्न करायला माझी अनुकूलता मिळवण्यासाठीं, ज्यांना तुम्हीं माझं वळवायला सांगितलं होतं, त्यांनीं लग्न करायला माझं मन वळवलं इतकंच नव्हे तर आम्ही उभयतां वचनबद्धहि झालों.

राव० : मोठी फजिती झाली! त्या मनोहरपंताला तर मीं विष्णुपंतांबरोबर बोलावणंदेखील पाठविलं आहे.

मंजिरी : कुठले मनोहरपंत? तो मनोहर पशु कीं काय? (हंसते)

राव० : हंसतेस काय मंजिरी? कुणीं गुरांचा डॉक्टर होऊंच नये वाटतं?

मंजिरी : ते एकदां मला पहायला आले होते. काय मेलं हें पाहणं आहे देव जाणे! कित्येक वर्षं एकमेकांच्या नित्य सहवासांत राहणारे दोघे जिवलग मित्र, एखाद्या आगलाव्याच्या कलागतीनं एका क्षणांत वैरी बनतात; कित्येक वर्षं आनंदांत राहणारं एखादं सुखी जोडपंसुद्धां एखाद्या क्षुल्लक कारणावरून आनंदाला कायमचं आंचवतं; बापाचा स्वभाव मुलाला आणि मुलाचा बापाला कित्येक वर्षांच्या नित्य सहवासानंसुद्धां कळत नाहीं आणि हीं मेलीं अठरावीस वर्षांचीं कोंवळीं पोरं, तास दोन तासांच्या परीक्षेनं वधू पसंत करतात! वधू म्हणजे जशी कांहीं आठवड्याच्या बाजारांत विकायला आणलेली म्हैसच! साराच मूर्खांचा बाजार आहे झालं!

राव० : ते तुला पहायला आले होते ते केव्हां?

मंजिरी : दादाचं लग्न—

राव० : चूप! त्याचं नांव काढूं नकोस.

मंजिरी : त्यापूर्वीं. तो मनोहर म्हणजे एक पशूच आहे. त्यानं अगदीं योग्य धंदा उचलला आहे; आणि तो मोठा शहाणा असता तरी मला त्याचं काय होय? माझं लग्न होऊन चुकलं आहे.

राव० : अग चुकलंच आहे. लग्न झालं म्हणतेस, हेंच मुळीं चुकीचं आहे.

मंजिरी : आतां आणखी एक शब्द बोलाल तर मीदेखील चालती होईन.

राव० : (स्वगत) हें बिनहुंड्याचं स्थळ हातचं जाणार! गुलाब तरी काय करील कोण जाणे! श्रीमंत आहे, कदाचित् हुंड्याचा हट्ट नाहीं धरणार. हट्टच धरून बसला तर मात्र मी या पोरीचं मुळींच ऐकणार नाहीं; मनोहरशींच लग्न करायला हिला भाग पाडीन.

मंजिरी : बाबा, विचार कसला चालला आहे? कांहींहि म्हटलंत तरी माझा जो विवाह एकदां ठरला तो ठरला! आतांच मीं त्यांना बोलावलं आहे. काय तो एकदां मुहूर्त ठरूं द्या. यापुढं या स्मशानासारख्या घरांत माझ्यानं रहावत नाहींसं झालं आहे.

राव० : त्यांना बोलावलं आहे! म्हणजे कुणाला? डॉक्टर गुलाबला? बरं केलंस. केव्हां येणार आहेत ते? एकदां होऊन जाऊं द्या तुझ्या मनासारखं.

मंजिरी : हे पहा, ते आलेच. (गुलाब येतो)

राव० : या डॉक्टर, बसा. मीच तुम्हांला बोलावणं पाठवणार होतों. खरं म्हटलं तर मीं स्वतःच तुमच्या घरीं यायला पाहिजे होतं. पण त्या तुमच्या मामाचं तोंड पहायचं नाहीं अशी माझी प्रतिज्ञा आहे.

गुलाब : झाल्या गेल्या गोष्टी आतां पुनः कशाला हव्यात ? आतां बोलावण्या-बद्दल म्हणाल, तर मी कांहीं असल्या खोट्या मानाचा भोक्ता नाहीं. आपण बोलावतांच येणं हें माझं कर्तव्य !

राव० : आतां एवढी मंजिरीच काय ती माझी आंधळ्याची काठी राहिली आहे. तिला दूर करणं माझ्या अगदीं जिवावर येतं आहे. पण करणार काय ? कन्या ही अन्याची. आज ना उद्यां केव्हां तरी लग्न हें केलंच पाहिजे. मग सहवासाच्या संसर्गानं अधिकाधिक लोभ तरी कां वाढवावा ? त्याच वेळीं हीं दोन्ही कार्यं झालीं असतीं—पण त्या गोष्टीचा आतां उल्लेखच नको. (सुस्कारा टाकून) कण्वानं म्हटलं तें कांहीं खोटं नाहीं. त्या तपस्व्याला, पोसलेल्या मुलीचा विरहसुद्धां दुःसह झाला, मग आम्हां गृहस्थांना पोटचा गोळा दुसऱ्याच्या हातीं देतांना काय वाटत असेल तें तुम्हांला आज नाहीं कळणार.

गुलाब : (स्वगत) पोटचा गोळा कीं गांठचा गोळा ? आणि वसंत नव्हता वाटतं पोटचा गोळा ? (उघड) मला स्वतःला जरी हा अनुभव नाहीं तरी मामांच्या अनुभवाचा मी थोडा वांटेकरी आहेंच.

राव० : मेहेरबानी करून पुन्हां तीं नांवें काढूं नका ! बरं, आतां तुमची काय अडचण होती ती संपली ना ? आतां पुढल्या आठवड्यांत मुहूर्त धरला तर चालेल कीं नाहीं ? हो, तुमचे तुम्हीच मुखत्यार आहांत, एवढं तरी बरं आहे.

गुलाब : मु-हू-र्त ! पण—

राव० : आतां 'पण' तें काय राहिलें ? लग्न या पुढल्याच आठवड्यांत उरकून घ्यावं, असा मंजिरीचा आग्रह आहे, नाहींतर माझी घाई नव्हती. तिनं सोडून जावं असं मला कुठं वाटतं आहे ? म्हणजे मी तुम्हांला घरजांवई व्हा असं नाहीं बरं म्हणत. एवढी कुठं आहे माझी योग्यता ? उलट तुम्हीच कदाचित् मला घरसासरे करणार म्हटलंत तर जास्त शोभेल. (हंसतो.)

गुलाब : आतां जरा स्पष्ट बोललों तर आपल्याला राग नाहीं ना येणार ? सर्व भार माझ्यावरच पडल्यामुळं असलं अवघड काम मला दुसऱ्या कुणावरहि सोंपवतां येत नाहीं. त्यांतून मामा—हो, खरंच त्यांचं नांव घेतां नये !

राव० : नांव घेतलं असतं तरी त्यांना काय समजणार होतं म्हणा ! त्यांनीं नुसतीं दीड डझन मुलींचीं लग्न करावीं !

मंजिरी : आपणहि त्याच स्थितींत आहांत, हें विसरलांत वाटतं बाबा ?

राव० : (स्वगत) प्रसंग मोठा कठीण आहे ! (उघड) हो; आतां आलं माझ्या ध्यानांत.

गुलाब : (स्वगत) तरी बरंच ! उलट माझ्याकडूनच हुंडा मागितला नाहीं !

राव० : बरं, पुढच्या आठवड्यांतला कुठला मुहूर्त धरायचा ? मंजिरी, तें पंचांग घे बरं इकडे.

गुलाब : पंचांग सध्यां राहूं दे. आधीं आपण पहिल्याच अंगाचा विचार करूं. हं ! लग्नाचा थाट. ठीक आहे. मला दुसरा भाऊ नाहीं, माझं एकट्याचं हें एकुलतं एक कार्य आहे, तेव्हां तें थाटांत होणं अत्यंत अवश्य आहे !

राव० : आश्चर्य आहे ! आपल्यासारख्या सुशिक्षितांनीं हें असं म्हणणं हें मोठं आश्चर्य आहे !

गुलाब : प्रत्येक माणसाचे कांहीं ना कांहीं तरी वुइक् पॉइंट्स् (Weak points) म्हणून असतातच. त्यांतला माझा हा एक वुइक पॉइंट आहे. म्हणूनच तर–हो, बोलायचं नव्हतं खरं, पण आतां बोललंच पाहिजे–यमूच्या लग्नाच्या वेळीं मीं आपल्या सर्व अटी कबूल केल्या होत्या.

राव० : मला वाटतं, या बाबतींत तुम्ही जरा पोक्त विचार केलात तर बरं होईल.

गुलाब : तरुणांनीं पोक्त विचार करणंच संभवत नाहीं. या हौसेच्या गोष्टी आहेत. साऱ्या आयुष्यांत केव्हां तरी एकदांच व्हायच्या. बरं, हें एक ठरलंच—

राव० : ठरलं असं मीं केव्हां म्हटलं ? मंजिरी, यासंबंधीं तुझं काय मत आहे ?

मंजिरी : लग्नाचा थाट कुठल्या मुलीला कधीं नकोसा का झाला आहे ?

गुलाब : तेव्हां हें ठरलंच. आतां दुसरा मुद्दा. पण तें आधींच ठरून गेलं आहे.

राव० : आधींच काय ठरून गेलं आहे ?

गुलाब : सालंकृत कन्यादान.

राव० : तें केव्हां ठरून गेलं ? तुम्हीं अगदीं गळेपडूपणाच चालवला आहे !

मंजिरी : जरा बोलतांना माणूस पाहून बोलावं बाबा !

गुलाब : गळेपडूपणा नव्हे, अगदीं वस्तुस्थिति आहे. यमुनेच्या लग्नाचा ठराव झाला—

राव० : त्या कुणांचीं नांव घेऊं नका, माझ्यावर कृपा करा. हात जोडतों हवे तर.

गुलाब : माझ्यासाठीं–तसंच मंजिरीसाठीं म्हणून आपण हा राग घटकाभर बाजूला ठेवला पाहिजे.

राव० : (स्वगत) आतां हा माझी गळचेपी करणार !

गुलाब : मंजिरीच्या स्वर्गवासी मातेचे दागिने मंजिरीचेच आहेत, असं त्या वेळीं आपण एक सिद्धांतवाक्य सांगितलं होतं तें आठवतं ना ?

राव० : (स्वगत) काय लबाड आहे ! विसरलासुद्धां नाहीं ! (उघड) कुठं आहेत आतां ते दागिने ? त्या रागाच्या भरांत सारी चीजवस्त नेऊन मीं बँकेंत टाकली.

गुलाब : बँकेंतून परत आणतां येतील.

राव० : ते मोडून त्यांची रोकड केली आहे.

गुलाब : त्या रोकडीचे पुन्हां दागिने घडवतां येतील. कांहीं तूट येईल खरी, पण मंजिरी त्याबद्दल मुळींच नाखुष होणार नाहीं, अशी हमी मी घेतों.

मंजिरी : ही गोष्ट मला कबूल आहे.

राव : म्हणजे ? दागिने मिळण्याबद्दल तुझाहि आग्रह आहे कीं काय ?

मंजिरी : आग्रह नव्हे, त्या दागिन्यांवर माझा हक्क आहे.

राव० : मुली शिकल्या म्हणजे चेकाळतात असं म्हणतात तें कांहीं खोटं नाहीं.

गुलाब : हेंहि दुसरं ठरलंच. आतां—

राव० : (स्वगत) आतां हुंड्यावर येणार कीं काय ?

गुलाब : आतां पोषाख. पूर्वीचे शेल्यापागोट्याचे दिवस आतां गेले आहेत. आतां एक-दोन व्हाइट्अँवे लेड्लॉकडचे अपटुडेट् सूट्स, ज्युवेल्ड टायपिन्, आंगठी–सोन्याची नव्हे बरं–हिऱ्याची, रिस्ट वॉच् आणि एक मोटारसायकल वुइथ साइडकार मिळाली म्हणजे मला आणखी कांहींसुद्धां नको.

राव० : मी एखादा धनकुबेर आहें असा तर तुमचा समज झाला नाहीं ना ?

गुलाब : हेंहि ठरलचं. आतां—

राव० : केव्हां ठरलं ?

मंजिरी : ठरलं, बाबा, ठरलं म्हणा. म्हणा पाहूं ठरलं म्हणून.

राव० : वेडी आहेस पोरी ! काय ठरलं ? म्हणे ठरलं !

गुलाब : हं ठरलंच. आतां कन्यादानदक्षिणा—

राव० : (स्वगत) अरे बापरे !

गुलाब : आपण ब्राह्मण आहोंत. दक्षिणेशिवाय दान घेणं आपल्याला अगदीं अनुचित आहे. तेव्हां कन्यादानाला वरदक्षिणा ही पाहिजेच.

राव० : हुंड्याचा मला अत्यंत तिटकारा आहे.

गुलाब : देण्याचा कीं घेण्याचा ?

राव० : (स्वगत) काय करूं ? असं सणसणीत उत्तर दिलं असतं, पण मंजिरी-मुळं माझं तोंड बांधलं गेलं आहे. नको या मुली !

गुलाब : घेण्याचा तिटकारा तर नाहींच नाहीं, कारण वसंताच्या लग्नाच्या वेळीं–

राव० : त्याचं नांवसुद्धां काढूं नका म्हणतों ना !

गुलाब : आतां त्याचं नांव न काढून कसं चालेल ? निदान मंजिरीसाठीं तरी तुम्हीं मन घट्ट केलं पाहिजे. वसंताचा आपण चार हजार रुपये हुंडा घेतला—

राव० : पण तो माझ्या पदरांत कुठं पडला ?

गुलाब : आणि पदरांत पडून तरी काय उपयोग होता म्हणा ? कारण, वसंताला विलायतेला पाठवण्याच्या वगैरे खर्चासाठीं म्हणून ती रक्कम आपण घेतली होती.

राव० : पण तुम्ही लक्षाधीश आहांत. तुमची-माझी बरोबरी कशी होईल ?

गुलाब : तें बरोबर आहे. पण लग्नाचा खर्च आणि वधूचे दागिने हुंड्याच्या रकमेंतूनच व्हावेत, अशी माझ्या चुलत्यांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत एक अट घातली आहे.

राव० : कांहीं तरी सांगतां आहांत झालं !

गुलाब : आपण आपल्या मृत पत्नीच्या म्हणून ज्या ज्या इच्छा सांगितल्या, त्या वेळीं आम्हींहि अशाच तऱ्हेचे उद्गार काढले असते तर आपल्याला कसं वाटलं असतं ? कुणावर झालं तरी थोडा विश्वास टाकला पाहिजे. बरं, आतां हुंड्याची रक्कम—

राव० : (स्वगत) नको देवा, या मुली कुणालाहि देऊं नकोस.

गुलाब : वसंताचा आपण—(रावबहादूर तोंड फिरवितो.) एकून घ्या. आतां ऐकल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं.–वसंताचा आपण चार हजार रुपये हुंडा घेतला. तो नुसता बी. ए. होता ! मी एम्. डी. आहें. मला आपण पांच हजार रुपये हुंडा दिला तर तो कांहीं अयोग्य होणार नाहीं.

राव० : पण एवढी रक्कम मी आणूं कुठून ?

गुलाब : कां बरं ? आपल्या सेफमधून वसंताला ज्या अर्थी चार हजार रुपये सहज चोरतां आले, त्या अर्थी—

राव० : अरेरे ! पोरानं माझ्या तोंडाला काळं फासलं. नका—डॉक्टर, त्या हकीकतीचा उल्लेख करून माझ्या दुःखावर डागण्या देऊं नका.

गुलाब : कांहीं वेळा अशा असतात कीं, मोठमोठ्या संकटांच्या आठवणीसुद्धां त्या वेळीं मोठ्या आनंदानं जागवाव्या लागतात. त्यांतलीच ही एक वेळ आहे. ऐका, ज्या अर्थी त्याला सेफमधून चार हजार रुपये सहज काढतां आले आणि ते आपल्याला सहज उमगले नाहींत, त्या अर्थी सेफमध्यें त्यापेक्षां कांहीं तरी जास्त रक्कम होती यांत शंका नाहीं. शिवाय नोटा ताडून पाहाण्यासाठीं—(रावबहादूर कपाळावर हात मारून घेतो.) आपण आपली डायरी दाखवली, तींत त्याच पानावर पंचवीस हजारांचे आंकडे तर मला दिसलेच, त्याशिवाय आणखी—

राव० : माझ्या इस्टेटीची मोजदाद करायला तुम्हांला कांहीं कुणीं नेमलं नाहीं ! इनकम्‌टॅक्स् कलेक्टरसुद्धां एवढी चिकित्सा करीत नाहीं.

गुलाब : तेव्हां हें हुंड्याचं ठरलंच. आतां मानपान—

राव० : हेंहि ठरलंच काय ? हुंडा म्हणून मी एक पैसुद्धां देणार नाहीं.

गुलाब : हुंडा म्हणून नका देऊं; किरकोळ खर्च म्हणून द्या, जांवयाला आहेर म्हणून द्या, मुलीच्या नवऱ्याला उत्तेजनार्थ इनामत म्हणून द्या, कांहींहि म्हणून द्या, पण द्या.

राव० : मला हा संबंधच मुळीं कर्तव्य नाहीं.

गुलाब : ठीक आहे. मी येतों तर. नमस्कार.

मंजिरी : थांबा बाबा, काय चाललं आहे हें ? माझ्या सुखापेक्षां तुम्हांला पैसा का अधिक वाटतो ? मी तुम्हांला अगदीं नकोशीच का झालें आहें ?

राव० : मी स्पष्ट सांगतों-मला हा संबंध कर्तव्य नाहीं. म्हणे लव्ह मॅरेज् ! (Love Marriage) यांना मुलीचा बाप म्हणजे अडवून नाडायला एक कूळच सांपडलें आहे असं वाटतं ! असं नाडायचं तर लव्ह मॅरेज कसलं ?

मंजिरी : हें लग्न मोडाल तर मी तुमच्या पायांशीं डोकं आपटून प्राण देईन.

राव० : मंजिरी, काय हा वेडेपणा ! पोर अगदीं बावळी आहे ! तुला यांतलं कांहींच कसं समजत नाहीं ? (गुलाबास) अहो डॉक्टर, तुम्हांला हिच्या लव्हविषयीं कांहींच आदर वाटत नाहीं ?

गुलाब : लव्ह, प्रेम आणि प्रणय असलं मला बिलकूल कांहीं माहीत नाहीं. लव्हच्या खुळानं मूर्ख बनून हुंडा न घेतला तर माझी इभ्रत कमी होईल, हें तत्त्व यमूच्या लग्नावेळच्या आपल्या भाषणामुळं माझ्या मनावर पूर्णपणें बिंबलं आहे. वसंताचंहि यमूवर प्रेम होतं. त्या वेळीं लव्हचा आदर आपल्याला कुठं उत्पन्न झाला ?

राव० : यमू आणि वसंत! वसंत आणि यमू! पुन्हां पुन्हां तींच दोघं! जशीं कांहीं भुतंच माझ्यामागं लागलीं आहेत. [तारेचा शिपाई येतो.]

मंजिरी : अग बाई! तार कुणाची ? दादा पुण्यांतच आहे ना ? माझ्या छातींत धस्स झालं! कांहीं तरी वाईट बातमी आहे असंच आपलं वाटूं लागलं! दादा इथंच आहे ना ?

राव० : त्याला काय धाड भरली आहे ? हरामखोरानं मला चोहींकडून कसं पेंचांत आणलं आहे! (तार वाचून) घात झाला! बुडालों-बुडालों! मंजिरी, ठार बुडालों-(डोक्यावर हात घेऊन स्वस्थ बसतो.)

मंजिरी : काय-काय ? झालं काय ?

राव० : त्या पोराचा शाप मला भोंवला. बुडालों-डॉक्टर, सफाई बुडालों! ही पहा तार.

गुलाब : (तार वाचून मंजिरीकडे देतो.) हंः! कर्मगति! दुसरं काय ? बरं तर, येतों मी.

राव० : हें काय ? तुम्ही कां चाललांत ? बँक् बुडाली म्हणून ? कुठली मला बुद्धि झाली ? माझं सर्वस्व गेलं! आपल्या हातानं मीं माझी सारी जिंदगी त्या चोरांच्या हातीं देऊन टाकली. पोराला तर आधींच घालवून दिलं—

गुलाब : आणि म्हणूनच सर्वस्व गेलं!

राव० : कर्म माझं!

गुलाब : खरोखर हें कर्म मात्र तुमचं स्वतःचंच! करावं तसं भरावं. बरं, येतों मी. नमस्कार.

राव० : (त्याचा हात धरून) थांबा.-मंजिरी, पहा, या माणसावर तुझी लव्ह बसली होती. तुझ्या प्रेमाला हा पात्र आहे का ? पहा, माझं ऐश्वर्य नाहींसं होतांच हा निघून चालला.

मंजिरी : Still I love him. (स्टिल् आय् लव्ह हिम्) बाबा, प्रेम आंधळं असतं बरं!

राव० : पण तूं डोळस आहेस? (विष्णुपंत व मनोहर येतात.) अगदीं योग्य वेळीं आलांत मनोहरपंत. हुंडा घेतल्याशिवाय माझ्या मुलीबरोबर लग्न करायला तुम्ही तयार आहांत का?

मनो० : हुंडा घेतल्याशिवाय तुमच्या मुलीशीं लग्न करायला मी तयार आहे.

गुलाब : पण ही तार पाहिलीस का? (मंजिरी तार देते.)

मनो० : (तार वाचून) अरेरे! याच बँकेंत तुमची सारी जिंदगी होती ना? अरेरे! मला तुमची फार दया येते. काय हल्लीं बँका बुडत आहेत या!

विष्णु० : काय म्हणतां? बँक बुडाली? आटोपला तर सारा बाजार.

मनो० : रावबहादुर, विष्णुपंत, येतों तर. नमस्कार.

राव० : हें काय? तुम्ही मंजिरीशीं लग्न करायला कबूल होतां ना?

मनो० : असं मीं कुठं म्हटलं? तुमच्या मुलीशीं हुंड्याशिवाय लग्न करणारा एखादा मुलगा मी पाहून देईन असंच मीं तुम्हाला सांगणार होतों; पण बोलतांना कांहीं तरी चूक होऊन, आपला भलताच समज झाला असावासं दिसतं.

राव० : पण आतांच मीं तुम्हांला स्पष्ट विचारलं होतं.

मनो० : अरेरे! डॉक्टर गुलाब, बॅक् बुडाल्याच्या शॉक्मुळं यांना भ्रम झाला खास.

गुलाब : बॅंक् बुडाल्याच्या शॉकमुळं पुष्कळांनाच भ्रम झाला आहे.

मनो० : मोठ्यांचं संकटहि मोठं! असो. झाल्या गोष्टीला उपाय नाहीं!

राव० : खरोखर मला भ्रम झाला आहे का? अरेरे! मी भिकारी झालों! मी दिगंबरपंतांइतका भिकारी झालों! हर हर! गरिबाचा वाली कुणीहि नाहीं. डॉक्टर गुलाब, अकल्पित रीतीनं प्राप्त झालेल्या माझ्या या दारिद्र्याकडे पाहून तरी आतां हुंड्याचा हट्ट सोडा.

मनो : गरिबाकडून हुंडा मागणारा हाच मुलाचा बाप बरं-हाच वराचा बाप!

गुलाब : हुंड्याचा आणि दारिद्र्याचा काय संबंध? सुंदर आणि सुशिक्षित मुलींच्या दरिद्री बापानंहि वराला हुंडा दिलाच पाहिजे, हुंडा हा वराचा निसर्गसिद्ध हक्क आहे, असंच पूर्वी आपलं मत होत ना?

राव० : पण मी आतां दरिद्री झालों! आतां माझ्यावर दया करा.

मनो० : हाच मुलाचा बाप! हाच मुलाचा बाप!! हाच मुलाचा बाप!!!

गुलाब : (संतापानें) माझे मामा तुमच्याकडे आले त्या वेळीं याहूनहि दरिद्री होते. तुम्हांला सत्तेचं घर तरी आहे, पण त्यांचं घर कर्जापायीं सावकाराकडे गहाण पडलं आहे, हें त्या वेळीं आलं का तुमच्या लक्षांत? मी श्रीमंत आहें आणि दिगंबरपंत दरिद्री आहेत, एवढीच त्या वेळीं तुम्हांला आठवण होती. मामा त्या वेळीं याचक होते, तुम्ही दाते होतां. पुढें केव्हां तरी आपणहि दरिद्री होऊं ही जाणीव इतर धनिकांप्रमाणं तुम्हांलाहि नव्हती. आपणहि मुलीचा बाप आहों हें त्या वेळीं तुमच्या ध्यानांत येत नव्हतं. भवितव्यता म्हणून कांहीं तरी आहे, कालचक्र कांहीं आजच फिरायचं थांबलं नाहीं, हें वैभवाच्या धुंदीमुळं आणि वरपक्षाच्या कैफामुळं तुम्हांला आठवत नव्हतं. दिखाऊ चांगुलपणाच्या पडद्याआडून, हुंड्यासाठीं आज एका मुलीच्या बापाला आपण छळतों आहों; पण उद्यां एखादा सवाई शिकंदर मुलाचा बाप आपल्या मुलीच्या लग्नाच्या वेळीं भेटेल आणि तशाच नीच मनोवृत्तीचा आश्रय करून आपल्यालाहि चांगलाच रडवील, असं तुमच्या भित्र्या मनानं तुम्हांला सांगितलं नाहीं. मुलीच्या लग्नाच्या वेळीं कशी तरी वेळ मारून नेईन, असंच तुम्हांला वाटत होतं. पण रावबहादुर, ईश्वराच्या घरचा न्यायाचा कांटा फार तीक्ष्ण असतो, याचा आतां अनुभव घ्या. तुमची मुलगी माझी वाग्दत्त वधू आहे. माझ्याखेरीज इतर कुणाशींहि आणि केव्हांहि ती लग्न करणार नाहीं अशी तिच्या मनाचीहि तयारी आहे–आणि हा डॉक्टर गुलाब, आपल्या मामाचा सूड घेण्याकरितां म्हणून पांच हजार रुपये हुंडा घेतल्याशिवाय तुमच्या मुलीशीं केव्हांहि लग्न करणार नाहीं. आतां हें राहिलेलं घर विका, हें फर्निचर विका, घरांतील कपडालत्ता विका, किंबहुना तुमची वकिली आणि रावबहादुरीसुद्धां विका, पण मूर्तिमंत पांच हजार रुपये माझ्यासमोर वाजल्याखेरीज तुमच्या मुलीचं लग्न मुळींच होणार नाहीं.

राव० : पुरे डॉक्टर, आतां मला छळूं नका. आतां माझे डोळे उघडले. दारिद्र्याचं अंजन मिळाल्यामुळें दिगंबरपंतांची ती केविलवाणी मुद्रा मला आतां स्पष्ट दिसूं लागली आहे.

गुलाब : त्या समोरच्या आरशांत पहा, म्हणजे याहिपेक्षा स्पष्ट दिसेल.

राव० : त्या थोर गृहस्थाचा हुंड्यासाठीं मीं जो निष्कारण छळ केला, बापाची चूक आपण दुरुस्त करावी म्हणून वसंतानं केलेल्या आत्मत्यागाचा त्याला मीं जो मोबदला दिला, त्याचंच प्रायश्चित मी आतां भोगतों आहें. डॉक्टर, मला आतां पूर्णपणें पश्चात्ताप झाला आहे. पण काय करूं? वसंताला आणि यमुनेला मी पुनः सन्मानानं घरीं आणीन, त्यांची क्षमाहि मागेन, पण दिगंबरपंताचा माझ्याकडून जो छळ झाला आहे तो मात्र कांहींहि करून आतां विसरला जाणार नाहीं. तरी पण मला एवढं तरी करूं दे. विष्णुपंत, दिगंबरपंतांना आतांच्या आतां इथं घेऊन या. जा.

गुलाब : जाण्याचं कांहीं कारण नाहीं, हे पहा, तेच स्वतः इकडे येत आहेत. बरोबर वसंत आणि यमुनाहि आहेत. [तीं येतात.]

राव० : आतां हें काळं तोंड त्यांना कसं दाखवूं ? [धांवत जाऊन दिगंबरपंतांचे पाय धरतो.]

दिगंबर० : रावबहादुर, हें काय ? आपल्यासारख्यांनीं—

राव० : नाहीं. आतां तुम्ही आणि मी सारखेच झालों आहोंत. सहाध्यायी असूनहि, वैभवाच्या धुंदीनं मी पूर्वीचं नातं विसरलों होतों; पण आतां क्षमा करा–मला क्षमा करा. क्षमा केली असं तुम्हीं म्हटल्याखेरीज मी तुमचे पाय सोडणार नाहीं.

दिगं० : क्षमा केली, उटा आतां. पण क्षमा कसली मागतां आहां तें तरी सांगा.

राव० : (वसंताला आलिंगन देऊन) बाळ वसंत, मीं तुला किती निष्ठुरपणानं वागवलं ! (यमुना नमस्कार करते.) अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव ! तूंहि मला क्षमा करशील ना यमुने ?

यमुना : हें काय भलतंच बोलणं ? आपलीं मुलंच आहोंत ना आम्ही ?

राव० : बाळे, तुझ्यासारखी गृहलक्ष्मी लाभल्यावर ती पांढऱ्या टिकल्यांची लक्ष्मी काय करायची आहे मला !

दिगं० : काय चमत्कार आहे हा ? वसंतरावांच्या सांगण्यावरून आपलं मन वळवायची शेवटची खटपट करावी म्हणून मनाचा हिय्या करून आलों, तोंच—

राव० : माझ्यांत झालेला हा अकल्पित फरक पाहून तुम्हाला आश्चर्य वाटलं, असंच ना ? दिगंबरपंत, ही तार पहा. खरोखरच देवा, सर्व मुलांच्या चढेल

बापांना माझ्यासारखंच असं अचानक दारिद्र्य देशील तर, जगतावर किती उपकार होतील! डॉक्टर गुलाब, आतां तुम्ही खुशाल जा आणि तुमच्या श्रीमंतीला शोभेल अशी दुसरी एखादी वधू पहा. मंजिरी, पश्चात्तापानं पोळलेल्या या तुझ्या दीन बापाकडे पाहून या लक्ष्मीपुत्रावर जडलेलं तुझं प्रेम हृदयांतून काढून टाक.

गुलाब : तसं करण्याचं कांहींच कारण नाहीं. (रावबहादुरांचे पाय धरून) पण मला आधीं तुमची क्षमा मागितली पाहिजे.

राव० : माझी क्षमा! श्रीमंतांनीं आतां गरिबांची क्षमा मागायचं कारण नाहीं.

गुलाब : मी केव्हांहि श्रीमंत नव्हतों आणि आतांहि नाहीं. हुंडा घेण्याची माझी केव्हांहि तयारी नव्हती आणि आतांहि नाहीं. केल्या कृतीचा तुम्हांला पश्चात्ताप व्हावा म्हणून मुद्दाम केलेलं तें कपटनाटक होतं. ये मंजिरी, तुझ्या पित्यासमक्ष मला तुझं पाणिग्रहण करूं दे.

राव० : असं जर आहे, तर मीच तुम्हां उभयतांचा संगम घडवून आणतों. [त्यांचे हात हातांत देतो.]

गुलाब : सर्वांचं समाधान झालं; पण अजून माझ्या कपटनाटकांतला एक प्रवेश उलगडायचा राहिला आहे. रावबहादुर, तुम्हांला मीं अत्यंत क्लेश दिले याची मला पुन्हां क्षमा करा. तुमच्या मनांत हुंड्याविषयीं खराखुरा तिटकारा उत्पन्न होण्यासाठीं मीं जें एक विलक्षण कपट केलं आहे, तें कळल्यावर कदाचित् तुम्हांला अजूनहि माझा तिटकारा येईल.

राव० : केव्हांहि नाहीं. ज्या कारणामुळं मला एवढा अनुताप झाला, तें कारण कितीहि चमत्कारिक असलं तरी त्याबद्दल मी तुम्हांला उलट शाबासकीच देईन.

गुलाब : ऐका. रावबहादूर, मामा, वसंत–आणि ए पशू, तूंहि ऐक. ही तार–ही तार खोटी आहे. हल्लीं बुडत असलेल्या बँकांची संधि साधून मीं माझ्या मित्राला ही खोटी तार पाठवायला सांगितलं होतं. रावबहादूर, आपली रक्कम बँकेंत सुरक्षित आहे.

राव० : आतां मला त्या रकमेशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. वसंत, तूंहि ती घेऊं नयेस अशी माझी इच्छा आहे. वैभव होतं तेव्हां मी उन्मत्त झालों,

दिगंबरपंतासारख्या सज्जनाचा मीं त्याचमुळं छळ केला, तेंच वैभव उपभोगून माझ्या मुलांबाळांनींहि अधोगतीला जावं अशी माझी इच्छा नाहीं.

वसंत : मलाहि तें नकोच आहे. आम्हां उभयतांचा उदरनिर्वाह होऊन या वृद्धापकाळीं आपल्याला विश्रांति देतां येण्याइतकं द्रव्य मिळेल, इतकं शिक्षण आपण मला दिलं आहे.

राव० : ठीक आहे, माझे डोळे उघडण्यांत खरोखर डॉक्टरांनाच फार परिश्रम पडले आहेत. त्या परिश्रमांचा अल्पसा मोबदला म्हणून या द्रव्याचा त्यांनीं स्वीकार करावा.

गुलाब : कोणत्याहि धनानं ज्याची किंमत होणार नाहीं असं हें अमोल रत्न देऊन आपण उलट मला जन्माचा ऋणी करून ठेवलं आहे. मला तें द्रव्य मुळींच नको—

देसकार-त्रिवट (लखछब सांवरिया)

गुणधन वाहुनियां हे। करि मज धनी वरुनियां जाया ॥ ध्रु० ॥
होईल तुलना काय मणिधना ? । सुंदर तनु मन द्यावया ।
गुणयुत सुता पतियुता व्हाया ॥ १ ॥

(पडदा)

भरतवाक्य

वरपितया वरदक्षिणाभिधा नच कवळो असुरी कदा ॥ ध्रु० ॥
प्रगतिपंथी व्हाव्या त्या पतियुता सकलसुता । दयिता अखिला
वरांकिता । सतिललाम सगुणधाम ॥ १ ॥

ॐ तत्सत्